

Et maktsenter i eldre romertid?

**Et 61 meter langt langhus på Missingen gård i Råde
kommune**

Morten Brevik Faanes

Masteravhandling i arkeologi

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Vinter 2010

*Forsideillustrasjon: Hus 1 på Missingen etter avdekning. Sett mot sør. Foto: E6-prosjektet
Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:131).*

Innholdsfortegnelse

FIGURLISTE.....	IV
FORORD	V
1. INNLEDNING.....	1
1.1. INTRODUKSJON, PROBLEMSTILLING OG MÅLSETNING.....	1
1.2. ROMERTIDENS KRONOLOGI	2
1.3. METODE OG TEORIER	3
1.3.1. <i>Sammenlignende metode</i>	3
1.3.2. <i>Maktteorier og marxistisk teori</i>	4
1.4. OPPGAVENS STRUKTUR	4
2. MATERIALET FRA MISSINGEN – DET LOKALE UTGANGSPUNKT	7
2.1. BAKGRUNN OG METODE VED UTGRAVNINGEN	7
2.2. STRUKTURENE.....	8
2.2.1. <i>Hus 1</i>	10
2.2.2. <i>Hus 2</i>	13
2.2.3. <i>Hus 3 - Hus 6</i>	16
2.2.4. <i>Andre strukturer og gjenstandsfunn</i>	17
2.2.5. <i>Oppsummering</i>	18
3. RÅDE – REGIONALOMRÅDET TIL HUS 1 PÅ MISSINGEN	19
3.1. NATURGEOGRAFISKE FORHOLD I RÅDE.....	19
3.2. DE ARKEOLOGISKE FUNN FRA ROMERTIDEN I RÅDE	22
4. ROMERTIDEN – HANDEL OG KONTAKT	27
4.1. ELDRE ROMERTID I ØST-NORGE: BOSETNINGS- OG GRAVMATERIALE	27
4.2. ROMERTIDENS SAMFUNN: ET SAMFUNN I ENDRING	28
4.2.1. <i>De skriftlige kildenes verdi</i>	28
4.2.2. <i>Kontaktlinjer til Romerriket</i>	29
4.2.2.1. <i>Germanske soldater i Romerhæren?</i>	30
4.2.2.2. <i>Gavehandel og administrert handel</i>	31
4.2.3. <i>Medførte kontakten med Romerriket en økt sosial differensiering i Norge?</i>	32
5. MAKTT OG MAKTSENTRA.....	37
5.1. TEORIER OG SENTRALE BEGREPER.....	37
5.1.1. <i>Marxistisk teori</i>	37
5.1.2. <i>Maktteorier</i>	38
5.2. DISKUSJON OM OPPRINNELSEN, INDIKATORER OG VARIANTER AV MAKTSENTRA	39
5.2.1. <i>Ideologisk makt. Kultplassen, tingstedet og hallen</i>	40
5.2.2. <i>Økonomisk makt. Handelsplassen, smedgården og intensjonalitet</i>	42
5.2.3. <i>Militær makt</i>	43
5.2.4. <i>Politisk makt</i>	44
5.2.5. <i>Varianter av maktsentra</i>	45
5.2.6. <i>Konklusjon om maktsentra</i>	45
5.3. TO EKSEMPLER PÅ SENTRA	46
5.3.1. <i>Gudme</i>	46
5.3.2. <i>Veien</i>	49
6. MISSINGEN OG MAKTT I ELDRE ROMERTID	55
6.1. MISSINGEN I LYS AV MAKTTINDIKATORER	55
6.1.1. <i>Lokalområdet</i>	55
6.1.1.1. <i>Funn og strukturer fra selve boplassen</i>	56
6.1.1.2. <i>Rike graver eller depoter i nærheten?</i>	58
6.1.2. <i>Regionalområdet</i>	59
6.1.2.1. <i>Arkeologiske funn i regionen</i>	59
6.1.2.2. <i>Gårdsnavn og stedsnavn</i>	62
6.1.3. <i>Konklusjon – et maktsenter i Råde</i>	64
6.2. HVORDAN KUNNE DET LIGGE ET MAKTSENTER HER?	64

6.2.1. Lokalområdet	65
6.2.1.1. Strategisk plassering med hensyn til ferdsel	65
6.2.1.2. God tilgang på jordbruks- og utmarksressurser	66
6.2.1.3. Enkeltindivider eller gruppers initiativ	67
6.2.1.4. Kultiske og ideologiske forhold	68
6.2.2. Regionalområdet	69
6.2.2.1. Sosial konkurranse som gjorde det nødvendig å kommunisere makt	69
6.2.2.2. Kontakter	70
6.2.3 Det overregionale området	72
6.2.3.1. Knyttet til et mulig overregionalt senter i Søndre Østfold?	72
6.2.4 Konklusjon	75
7. AVSLUTNING	77
LITTERATURLISTE	79
PRIMÆRKILDER	103

Figurliste

Figur 1: Oversiktskart over Søndre Østfold med høydelinjer og steder nevnt i innledningen. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.	1
Figur 2: Romertidens kronologier.	3
Figur 3: Oversiktsfoto over området rundt Lokalitet 5. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:124).	8
Figur 4: Kart over nordlige del av lokaliteten. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:128).	9
Figur 5: Illustrasjon over Hus 1. Hentet fra E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:143).	12
Figur 6: Illustrasjon over Hus 2. Hentet fra E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:153).	13
Figur 7: Oversiktskart over Råde kommune (dagens grense innenfor rød linje) og omegn, med de viktigste vannveier i området. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.	19
Figur 8: Raet gjennom Østfold. Hentet fra Hortedahl (1968:158)	20
Figur 9: Kart over regionalområdet til Hus 1 på Missingen, med lokaliteter som nevnes i teksten. Stiplet linje viser grensene, hvor topografi, dyrkbar jord og et forsvunnet elveløp fungerer som en naturlig avgrensning. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.	21
Figur 10: Gullberlokk fra Løken. Hentet fra Johansen (2002:241).	23
Figur 11: Kart over regionalområdet til Gudme. Omtrentlig målestokk i cm 1: 91000. 3: Møllegårdsmarken, 4: Broholmskatten, 5: Langå, fylt trekant: depot eller grav, +: graver og x: løsfunn. Hentet fra Thrane (1987:36)	48
Figur 12: Hus I (longhouse) og gravfeltet på Veien. Målestokk i cm 1:2500. Hentet fra Gustafson (2001:198)	50
Figur 13: Kart over Heradsbygd. Hentet fra Gustafson (2000:105)	52
Figur 14: Kart over lokalområdet til Missingen med utgravningslokalitetene fra 2003 og 2004, samt tidligere registrerte strukturer. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:124).	55
Figur 15: Kart over regionalområdet med gårder som enten utpeker seg ved funn eller gårdsnavn. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.	59
Figur 16: Kart over plasseringen av bygdeborgene i området. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.	61

Forord

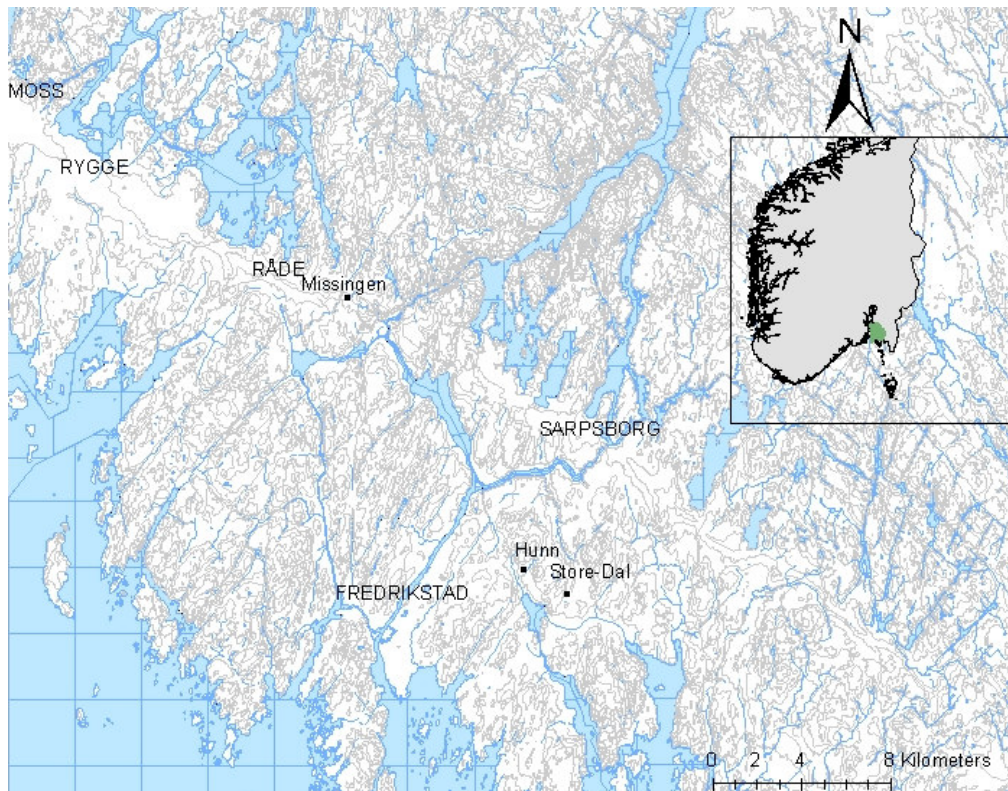
Denne oppgaven har sin bakgrunn fra min konkrete interesse for perioden romertid, hvor jeg synes kontakten mellom romerne og germanerne er en interessant faktor. Det var derimot helt tilfeldig at jeg kom over funnene fra Missingen for noen år siden, men det slo meg med en gang at dette kunne være et potensielt materiale til en masteroppgave. Jeg var derfor heldig at materialet om Missingen ble publisert, gjennom *Varia*-serien til KHM, samtidig som jeg skulle skrive prosjektbeskrivelse. Grunnet dette må jeg takke Kulturhistorisk Museum, og konkret redaktør og prosjektleder Gro Anita Bårdseth, for rask publisering.

Andre som jeg skylder en takk er Per Ditlef Fredriksen som var kontaktlærer under arbeidet med prosjektbeskrivelsen våren 2008, og mine veiledere – Siv Kristoffersen, Ingrid Fuglestvedt og Almut Schülke. Dessuten gjorde Ingar M. Gundersen en kjempejobb, på et tidlig stadium av skrivingen, med å lese korrektur og komme med gode råd.

Ellers vil jeg takke alle mine medstudenter og forloveden min, Elisabeth Fredheim, for å ha representert hyggelige avbrekk fra skriveprosessen. Det samme gjelder lille Jesper.

Alle kart som er laget i ArcMap er basert på kartdata fra Statens Kartverk, med tillatelse i UiOs lisens (MAD 12002).

1. Innledning

Figur 1: Oversiktskart over Søndre Østfold med høydelinjer og steder nevnt i innledningen.

Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.

1.1. Introduksjon, problemstilling og målsetning

I 2004 fant arkeologer bosetningsspor fra seks hus på Missingen gård i Råde kommune, Østfold. To av disse husene, to langhus, skilte seg ut ved sin størrelse. Det lengste huset (Hus 1) var 61 m og har blitt datert til eldre romertid (se periodekronologi i kap.1.2.). Det nest største (Hus 2), et noe yngre hus fra eldre romertid/overgangen til yngre romertid, var ca. 50 m langt (Bårdseth og Sandvik 2007d:130,144). En vanlig oppfatning er at skandinaviske langhus fra eldre romertid, og østnorske langhus fra hele romertid og folkevandringstid, er mellom 10 og 20 m lange (se kap.4.1. for mer om hus fra eldre romertid) (Hedeager 1990:169-170; Hvass 1982:143; Solberg 2003:133). Lengden til de to langhusene på Missingen var dermed ekstraordinær. Hus 1 er faktisk et av de lengste, om ikke det lengste, påviste hus i Norden fra denne perioden. Slike lange hus kan tyde på en uvanlig stor husholdning, de kan ha vært forsamlingshus, eller bygg med en annen spesiell samfunnsfunksjon. Det er rimelig å se et uttrykk for makt i slike store bygninger, og Hus 1 på Missingen har også vært tolket som en hall (Bårdseth og Sandvik 2007d). Dersom dette viser seg å være riktig (se kap.6.1.1.1.), er det et forhold som skiller huset ytterligere ut fra annen

bebyggelse i perioden, der oppholdsrom og fjøs var den vanligste inndelingen av hus. I det henseende er det interessant at noe lenger sør i Østfold ligger de samtidige gravfeltene Store-Dal (Sarpsborg kommune) og Hunn (Fredrikstad kommune) (fig. 1), hvor et usedvanlig rikt gravgods kan tyde på tilstedeværelsen av et sosialt toppsjikt fra nettopp denne perioden (Resi 1986:46-47). Dette, sammen med andre spesielle funn i området, utgjør en kontekst med et potensial til å kunne forstå bakgrunnen for de store husene på Missingen.

Problemstillingen i denne avhandlingen er todelt. Først vil det undersøkes *om det var et mulig maktsenter på Missingen/Råde i eldre romertid*. Dersom dette viser seg å være tilfelle, vil jeg deretter drøfte *hva som kan ha vært grunnlaget for et slikt maktsenter akkurat på Missingen*. Disse undersøkelsene vil baseres på det arkeologiske materialet fra Missingen, samt naturgeografien og utvalgte funn fra ellers i Råde. Hus 1, som det eldste og største huset, er utgangspunktet for diskusjonen. Det huset vil dermed vektlegges i større grad enn Hus 2, som også er viktig med hensyn til problemstillingen. Romertidskonteksten, i form av blant annet kontakter og handel, vil utgjøre en viktig bakgrunn. Dessuten vil en sammenligning med kjente maktsentra fra blant annet Veien i Buskerud og Gudme på Fyn også inngå som et vesentlig ledd i analysen. En forståelse av makt, og hvordan den kommer til syne i det arkeologiske materialet er sentralt.

Gjennom en analyse av konteksten til Missingen, både i tid og rom, har jeg som mål å vise hvordan Hus 1 kan settes i sammenheng med regionale og overregionale prosesser. Å sette huset og de samtidige gravfeltene på Store-Dal og Hunn inn i en overregional kontekst er en underliggende målsetning. En slik kontakt vil understreke Missingens plass blant de viktigste funn fra eldre jernalder.

1.2. Romertidens kronologi

For å få en oversikt over kronologien på Missingen, og for å kunne vurdere samtidigheten mellom Hus 1 og andre funnsteder, er det nødvendig å forholde seg til romertidens kronologi. Romertiden er perioden mellom førromersk jernalder (500-0 f.Kr.) og folkevandringstid (400-560/570 e.Kr.), i eldre jernalder (Solberg 2003). En inndeling av perioden i en eldre og en yngre del ble foretatt av den danske arkeologen Sophus Müller (1875). Svenske Oscar Montelius (1895) satte dette inn i det som tilsvarer dagens kronologiske system. På 1950-tallet foretok den tyske forhistorikeren Hans Jürgen Eggers (1951, 1955) en videre inndeling av perioden i B1, B2, C1, C2 og C3 som ender i år 375. Ulla Lund Hansen (1987, 1988) har laget en kronologi for Skandinavia som er basert på Eggers', men med en finere inndeling av

B1 og C1. Overgangen mellom eldre og yngre romertid ligger i dag et sted mellom 150 og 200 e.Kr. for det skandinaviske materialet.

År e.Kr.	Müller/Montelius	Eggers
0-50	Eldre romertid	B1
50-150	Eldre romertid	B2
150-200	Eldre romertid	C1
200-300	Yngre romertid	C2
300-375/400	Yngre romertid	C3

Lund Hansen	År e.Kr.
B1a	0-40
B1b	40-70
B2	70-150/160
B2/C1a	150/160-200
C1a	150/160-210/220
C1b	210/220-250/260
C2	250/260-310/320
C3	310/320-400

Figur 2: Romertidens kronologier.

1.3. Metode og teorier

1.3.1. Sammenlignende metode

Sammenligning vil være en viktig metode i den kommende analysen. For å vurdere tilstedeværelsen av et maktsenter på Missingen (kap.6.1.), er det først nødvendig å få en oversikt over hvordan slike manifesterer seg i det arkeologiske materialet (kap.1.3.2. og 5.2.). Deretter vil en sammenligning, hvor en betrakter likheter og forskjeller mellom de arkeologiske kontekstene i maktsentrene og Missingen/Råde, kunne gi en pekepinn på om det eksisterte et sådant på Missingen. Videre kan en sammenligning av Missingens (Hus 1s) kontekst, opp mot potensielle forutsetninger bak maktsentra (kap.5.2.), belyse bakgrunnen for en eventuell makt der (kap.6.2.). Kontekst kan forstås som totaliteten av alle relevante topografiske, kulturelle og materielle dimensjoner som en gjenstand, eller struktur, opptrer i (Hodder 1991:143). Naturmiljøet, stedsnavn og alle arkeologiske romertidsfunn innenfor Missingens antatte kontaktsfære er husets kontekst. I tillegg er samfunnsprosessene i romertiden et sentralt grunnlag.

Jeg er klar over viktigheten av å være kritisk ved sammenligningen av ulike kulturelle kontekster, da materiell kultur kan ha ulike funksjoner og meninger i forskjellige kontekster (Hodder 1991:121, 1999:48). Likheter og forskjeller kan dessuten skyldes at plassene har blitt undersøkt ulikt, med ulike arkeologiske forutsetninger og intensitet, slik at fra hver plass har forskjellige fragmenter blitt oppdaget og bevart.

Konteksten til Hus 1 på Missingen vil deles i et lokalområde, et regionalområde og et overregionalt område. Fra hvert område vil jeg, ut fra tilgjengelig materiale og relevans for problemstillingen, legge vekt på ulike aspekter. Lokalområdet forstås som den lokale konteksten, hvor lokaliteten med husene og deres nærmeste omegn er i fokus. Herfra vil boplassfunn, eventuelle gravfunn, kilder til ressurstilgang og topografiske forhold undersøkes i kapittel 6. I regionalområdet ligger fokus på bygda, eller et område som noenlunde tilsvarer sentrale deler av dagens Råde kommune. Derfra vil gravfunn, bygdeborger og gårdsnavn eller stedsnavn studeres i analysen (kap.6). En del av aspektene fra lokal- og regionalområdet vil presenteres i kapittel 2 og 3 (se kap.1.4.). Det overregionale området er forhold og funn fra Søndre Østfold, med hovedfokus på gravfeltene på Store-Dal og Hunn, og hva disse kan fortelle om makttilgang i området. Dette videste området vil bare trekkes inn ved undersøkelsen av eventuelle årsaker til et potensielt maktsenter på Missingen (kap.6.2). Materialet på Missingen/Råde vil sammenlignes med både maktsentra generelt og to konkrete eksempler, representert ved de noe yngre sentrene på Veien ved Hønefoss og Gudme i Danmark.

1.3.2. Maktteorier og marxistisk teori

For å kunne tolke Missingen som et maktsenter er det nødvendig å utlede en forståelse av maktbegrepet, og undersøke hvordan dette manifesterer seg i et arkeologisk materiale og dets kontekst. Maktbegrepet behandles i maktteorier. Ved siden av Max Webers (2000[1921, 1922]) maktdefinisjon, og Pierre Bourdieus (2001; Bourdieu og Passeron 1977) begrep *symbolsk vold*, er det særlig Michael Manns (1986) inndeling av makt i fire typer som vil brukes. Disse teorier vil det redegjøres for i kapittel 5.1.2. og 5.2.

Ved siden av disse maktteoriene vil også marxistisk teori anvendes i analysen. Marxistisk teori er nyttig for å studere samfunnets indre drivkrefter (Hedeager 1990:18). Slike drivkrefter, som spenningsforholdet mellom ulike sosiale lag, kan ha vært viktig for tilstedeværelsen av et eventuelt maktsenter på Missingen. Denne teorien vil diskuteres i kapittel 5.1.1, forut for gjennomgangen av maktteoriene, da både Weber og Bourdieus teori har marxistiske trekk.

1.4. Oppgavens struktur

I kapittel 2, 3 og 4 vil jeg redegjøre for sentrale deler av konteksten til Hus 1 på Missingen, med hensyn til både materielle, topografiske og kulturelle faktorer. Stedsnavn/gårdsnavn og

det overregionale området utelates her, og trekkes i stedet inn i kapittel 6. Konteksten til Hus 1 er viktig for begge deler av problemstillingen. Kapittel 2 vil greie ut om primærmaterialet på Missingen, altså boplassmaterialet fra lokalområdet. Regionalområdet, i form av Rådes naturgeografi og arkeologiske funn, behandles i kapittel 3. Denne naturgeografien vil være relevant for lokalområdet i kapittel 6.2.1. I kapittel 4 følger en gjennomgang av romertiden, hvor fokus rettes på endringer som fant sted i perioden. Disse endringene, som muligens skyldes ytre prosesser, kan ha hatt en betydning for forholdene på Missingen i eldre romertid. Deretter vil jeg diskutere teorier om makt og maktsentra, samt redegjøre for de to maktsentra på Veien og Gudme i kapittel 5. I kapittel 6 besvares problemstillingen ved å trekke inn elementer fra kapittel 2-5. Der skal det undersøkes om det var et mulig maktsenter på Missingen, og om dette kan knyttes til indre og ytre prosesser. Kapittel 7 er en oppsummering og konklusjon.

2. Materialet fra Missingen – det lokale utgangspunkt

I dette kapitlet vil materialet fra utgravningen på Missingen, Hus 1s lokalområde, bli presentert. Hovedvekten vil legges på de to største husene, Hus 1 og Hus 2. Innledningsvis vil jeg gjøre rede for utgravningen og bakgrunnen for denne.

2.1. Bakgrunn og metode ved utgravningen

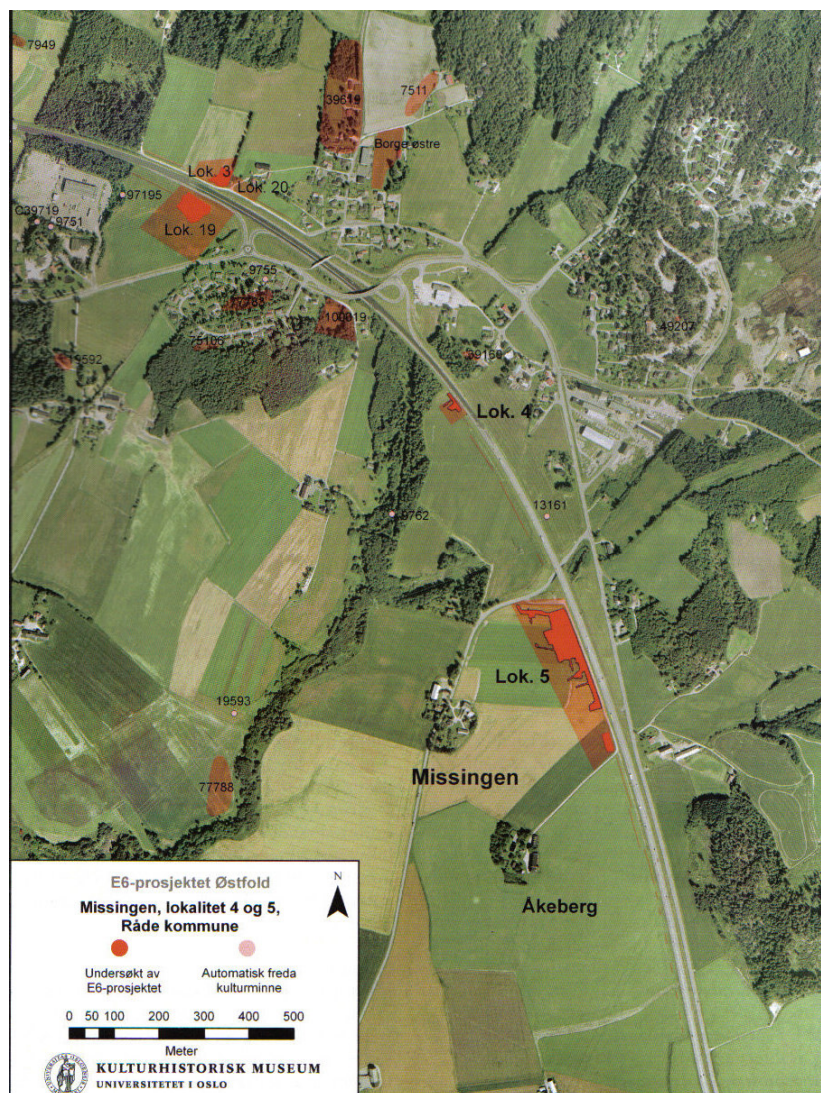
Utgravningen på Missingen var en del av E6-prosjektet som ble utført av Kulturhistorisk Museum i Oslo. Dette var et forvaltningsprosjekt i forbindelse med at Statens veivesen skulle utvide E6 fra to til fire felt gjennom Råde, Sarpsborg, Fredrikstad og Halden kommune (Bårdseth 2007a:1). De overordna målene med prosjektet var å granske bosetningsspor, samt å sikre og dokumentere helleristninger (Bårdseth 2007b:7). Tidligere var det kun kjent rundt 12 forhistoriske hus i hele Østfold, mens det i regi av dette prosjektet ble funnet totalt 31 hus (Bårdseth 2008b:79).

Et kildekritisk problem er at de seks husene som ble utgravd på Missingen ser ut til å utgjøre kun en del av et opprinnelig større bygningsområde (Bårdseth og Sandvik 2007d:125-127). Spredningen av løsfunn i retning mot dagens tun, og gjerder og geil som fører mot E6, tyder på at det opprinnelige bosetningsområdet har strukket seg utenfor planområdet til prosjektet. Eventuelle funn fra disse områdene kunne ha gitt et noe annet bilde av lokaliteten.

Husene på Missingen ble gravd fram i løpet av 2003 og 2004. Totalt avdekket man 9700 m² på denne lokaliteten (Lok. 5 på fig. 3) (Bårdseth 2008a:Tabell 4_1). De seks husene ble funnet gjennom bruk av metaldetektor og maskinell flateavdekking (Bårdseth og Sandvik 2007a:11). Flateavdekking er en utgravningsmetode der man skaper av all matjorda eller pløyselaget ved hjelp av gravemaskiner (Løken et al. 1996:21-28). I sedimentene under matjorda kan man finne spor av nedgravninger, som stolpehull og kokegroper. Flateavdekking er en tidsbesparende og effektiv metode ved undersøkelse av bosetningsspor. Med andre utgravningsmetoder får man ikke den samme sammenhengende oversikten over slike spor (Østmo 1991:125). Et problem ved metoden er at ved å grave vekk all matjord, uten at denne blir undersøkt, vil eventuelle gjenstander og andre aktivitetsspor over undergrunnen forsvinne. Det kan for eksempel finnes rester av flatmarksgraver, veggrøfter og ardspor i overgangssonen mellom overjord og undergrunn (Diinhoff 2005:71). Ens prioriteringer er avgjørende for om man velger denne metoden. Ved E6-prosjektet valgte man denne da man skulle grave ut store flater på kort tid. Dessuten er flateavdekking en godt egnet metode i sand og fin morenejord, som man finner rundt Raet (se kap.2.2. og 3.1. om Raet) (Løken 2002:11).

Både områdeavgrænsningen og selve utgravningsmetoden viser altså at det er kildekritiske forhold ved utgravningen på Missingen. Disse er det viktig å ta hensyn til i den videre analysen.

2.2. Strukturene

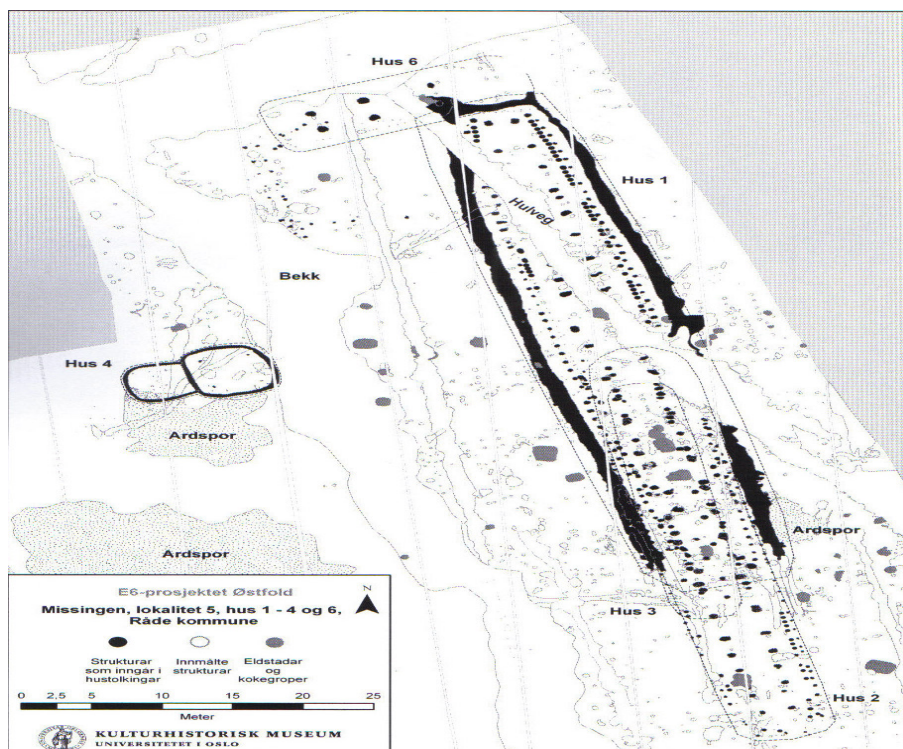
Figur 3: Oversiktsfoto over området rundt Lokalitet 5. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:124).

Dagens Missingen gård er antakelig skilt ut fra nærliggende Åkeberg gård (fig. 3), i tidlig middelalder (Oskarsson 2001:131). Den ligger på den fruktbare sørskråningen av moreneavsetningen Raet, 1,5 km fra Vansjø og 2,5 km fra innsjøene Skinnerflo og Visterflo, som er en del av Glomma-vassdraget (Bårdseth og Sandvik 2007d:123). Jordsedimentene under pløyelaget består av finsortert sand, med unntak av i sør hvor det er leire. Dette er

moreneavsetninger som har blitt skylt ut fra Raet under dets oppbygning, og da dette steg opp fra havet (Holtedahl 1968:165). Mens grus ligger igjen nærmere toppen av Raet, har vannet ført de lettere sandkornene utover skråningen i sør (Holtedahl 1968:209). Leiren eller de fineste slampartiklene har blitt ført enda lenger.

Det ble funnet i alt fem treskipede hus, en firestolperkonstruksjon, gjerder, ardspor, ildsteder, kokegroper, en sti, en bekk, en yngre hulvei og deler av en fotgrøft (se fig. 4). To romerske sølvdenarer er gjenstandsfunn som utpeker seg. Alle husene var med unntak av Hus 5 beliggende i dyrket mark på sandgrunnpartiet, 29-37 m.o.h. Hus 5 lå på leiregrunnen 130 m sør for Hus 1-3 (Bårdseth og Sandvik 2007d:161). Disse husene har blitt utskilt og tolket ut fra et komplekst bilde av stolpehull og andre nedgravninger. Kompleksiteten viser seg blant annet i at Hus 1 til 3 har stått på den samme tomte, og dermed fulgt etter hverandre i tid. C-14 dateringer av byggkorn og trekull, fra ardspor, ildsteder og fotgrøfta, viser at mennesker levde her allerede i førromersk jernalder (Bårdseth og Sandvik 2007d:123).

Da Hus 1 og Hus 2 er vesentlige for problemstillingen vil de nå gjennomgå grundig. Hus 2 har en betydning på grunn av sin størrelse, og muligheten for at det kan vitne om en eventuell kontinuitet fra Hus 1. De fire andre husene (Hus 3 - Hus 6) vitner om en mer vanlig bosetning, og vil dermed ikke belyses i samme grad.

Figur 4: Kart over nordlige del av lokaliteten. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:128)

2.2.1. Hus 1

Hus 1 er det lengste huset på Missingen, og er orientert nord-sør (fig. 5). Det ble identifisert gjennom takbærende stolper, dobbelt sett av veggstolper og en dreneringsgrøft som omkranset stolpehullene (Bårdseth og Sandvik 2007d:130). Grøfta var åpen i sør. Dette har en sammenheng med at huset ligger i et skrånende terreng hvor det er 70 cm høyere i nord enn i sør. Tvers over huset fra nordvest mot sørøst gikk den yngre hulveien. Denne har dermed ødelagt deler av sporene etter huset. Allikevel har det vært mulig å avsløre forholdsvis mye om konstruksjonen til Hus 1.

Taket i dette treskipede langhuset ble holdt oppe av 42 stolper i 21 stolpepar (Bårdseth og Sandvik 2007d:130). Det var altså et såkalt *grindbygg*, jfr. Gjørder (1982:33-34) og Komber (1989:34). Det vil si at to stolpehull for takbærende stolper står rett overfor hverandre på tvers av husets lengderetning. Disse stolpene har vært forbundet av en *bete*, en bjelke, slik at to stolper og en bete utgjorde en grind. Sju av stolpene i Hus 1 er ødelagt av hulveien. *Fagdybden*, altså avstanden mellom grindene, var fra 1 til 4,5 m (Bårdseth og Sandvik 2007d:130). Avstanden mellom stolpene i grindene, *grindbredden*, varierte fra 3,5 m i midten av huset til 1,8 m i endene. Grindbredden utgjorde bredden i midtskipet. Det hadde altså en konveks eller krummet form. Tverrmålet på stolpene varierte fra 45 x 60 cm til 100 x 61 cm. En av stolpene var trukket ut mot veggen og tverrstilt i forhold til de andre (se kap.6.1.1.1.).

Det ble lokalisert seks innganger til huset, hvorav fem befant seg på vestsiden (fig. 5). Disse viser seg ved at to veggstolper er trukket lenger inn i forhold til rekken med slike. Konstruksjonen av veggene i Hus 1 er i seg selv ganske spesiell (Bårdseth og Sandvik 2007d:136). Den bestod deriblant av omtrent 100 stolpehull som endte i fire store hjørnestolper. Tverrmålet på hjørnestolpene var fra 54 x 54 cm til 75 x 75 cm. Dimensjonene til de øvrige stolpene varierte mellom 34 x 38 cm til 71 x 66 cm. Avstanden mellom hjørnestolpene gir oss lengden på huset. Denne var 61 m. Distansen mellom veggstolpehullene var på sitt bredeste, 8 m, i midten av huset. Innenfor disse stolpehullene var det et tilsvarende antall små staurhull. Disse kan ha dannet en indre leirklint flettverksvegg, mens stolpehullene faktisk var takbærende (Bårdseth og Sandvik 2007d:141-142). Med en slik tolkning blir huset 6,5 m bredt innvendig.

Høyden på huset kan ha vært 7,5 m i midten og 5,6 m høyt ved kortsidene av huset (Schjelderup 2008:47). Dette baserer seg på at den bærende ytterveggen var 2 m høy, og at takvinkelen var på 53°. Denne høyden på veggen har blitt beregnet ut fra at voksne mennesker skulle kunne bevege seg fritt i sideskipene, og inn og ut av huset. Takvinkelen må ha vært

såpass stor at vannet kunne renne av taket som var laget av tre. Ved den samme takvinkelen over hele huset blir huset høyest der det var bredest.

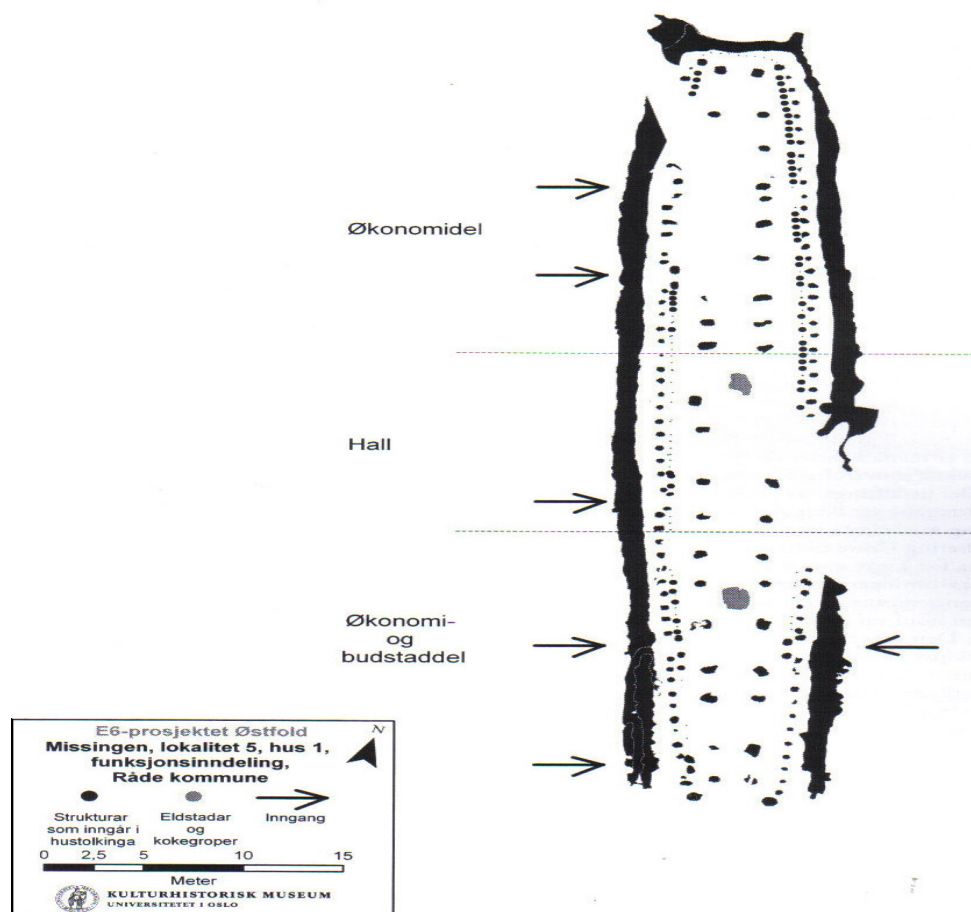
Innenfor dette 61 x 6,5 eller 8 m store huset oppdaget man flere ildsteder (Bårdseth og Sandvik 2007d:136-139). Ett ildsted lå mellom 10. og 11. grind, dersom man teller fra nord (fig. 5). Det ildstedet var delvis ødelagt av hulveien slik at bare bunnen ble funnet. Dessuten fant man en samling ildsteder lenger sør, mellom 16. og 17. grind. To av disse har, på grunn av likhet med det allerede nevnte, blitt sett på som del av huset. Det var altså flere rom med ildsteder. For å kunne beskrive rominndelingen av huset, må jeg først se på dreneringsgrøfta og forekomsten av gjenstands- og naturvitenskapelige funn i tilknytning til huset.

Rundt huset avdekket man altså en dreneringsgrøft. Denne hadde en bredde på mellom 40 cm og 2,3 m (Bårdseth og Sandvik 2007d:140). Med tanke på avrenning av vann fra det enorme taket til dette huset, må en slik grønft ha vært helt nødvendig. I grønfta ble det gjort en del funn ved hjelp av tørrsålning av utvalgte masser i 5 mm sold, blant annet fem kg keramikkskår. Ellers var det kun massene fra et utvalg av takbærende stolpehull i Hus 1 og Hus 2, oppgitt som et titalls stolper (Bårdseth og Sandvik 2007d:125), som ble såldet på lokaliteten. Keramikken fra grønfta kan inndeles i fire typer; keramikk av grovt gods med og uten dekor, samt finere gods med og uten dekor. Ellers ble det funnet en knapp av bly, en liten pyntenagle av jern, et par små jernfragmenter, en slagglump, et flintavslag, brente og ubrente bein og ubrente tenner fra grønfta (Eikrem 2008:147-149). Beina har blitt analysert, men kan ikke artsbestemmes mer presist enn at de tilhørte pattedyr. Dette er et gjennomgående trekk ved alle beinfunnene på Missingen. Tennene fra grønfta er hovedsakelig fra hest og ubestemte pattedyr, men også tenner fra geit/sau og svin ble funnet.

I selve huset ble det funnet noe keramikk, to flintavslag fra henholdsvis et takbærende stolpehull og et veggstolpehull, samt noen brente bein i takbærende stolper. Det takbærende stolpehullet med flint tilhører den 13. grinda. Stolpehullene med bein ligger i 3. grind, og i flere tilfeller sør for 13. grind. Det ble ikke gjort noen funn i de tre ildstedene. Hva gjelder funn av plantemakrofossiler og mikrofossiler er det en klar overvekt av slike i fyllmassen til strukturer i den sørlige delen av huset (Bårdseth og Sandvik 2007d:179). Der ble det funnet både dyrkede planter, viltvoksende matplanter, ettårige ugress og andre planter. Ut fra funnene som nå er gjennomgått, samt konstruksjonen til huset, er det mulig å dele det inn i soner og rom.

Det er som vi kan se på illustrasjonen (fig. 5) blitt foreslått tre soner i Hus 1 (Bårdseth og Sandvik 2007d:143). I hver sone kan det ha vært flere rom, og alle sonene hadde egne innganger. Den nordlige sonen, med to innganger, få funn av makro- og mikrofossiler, ingen

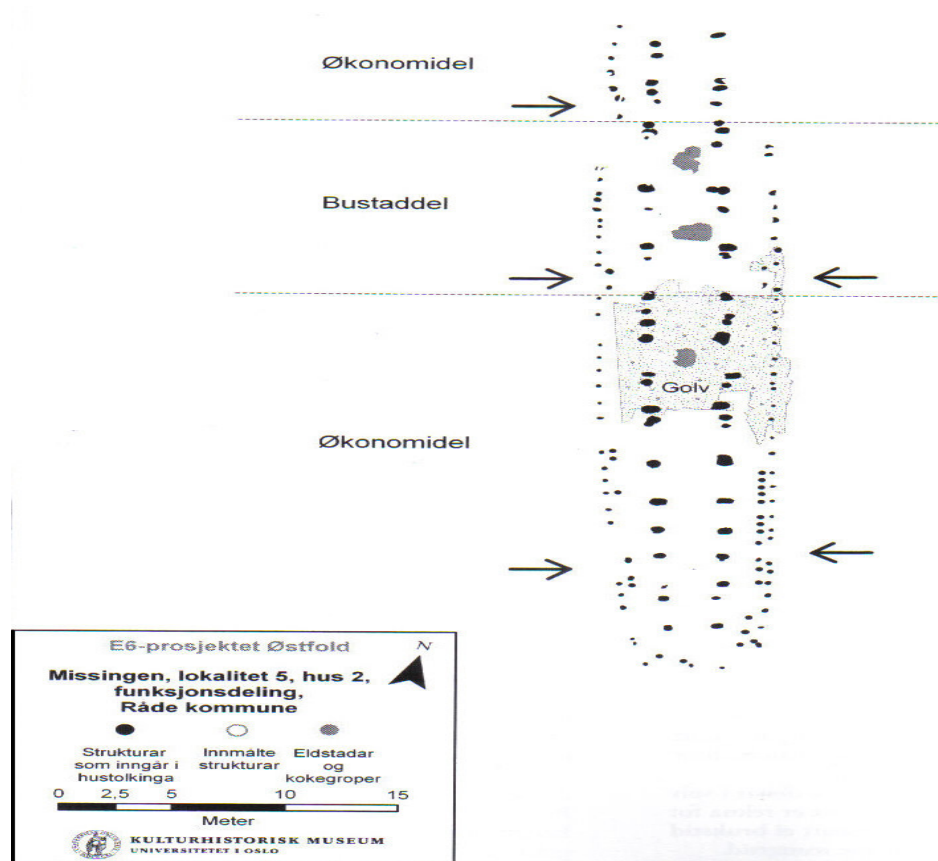
ildsteder og ett funn av brente bein eller tenner, har blitt sett på som en økonomidel. Det var et fjøs og/eller lager for fôr. Fjøs har nemlig generelt få gjenstandsfunn og ingen ildsteder (Myhre 1982:195). Fjøstolkningen støttes av et tråkk og et gjerde som fører ut fra den nordligste inngangen (Bårdseth og Sandvik 2007d:142). Disse kan vitne om en krøttersti og innhegning av husdyr, uten at noen sikre slutninger kan foretas. Den midtre sonen har blitt tolket som et hallrom. Dette er noe jeg vil komme tilbake til og diskutere senere (kap.6.1.1.1.). Den søndre sonen har blitt tolket som bosted og økonomidel. Funnene av flere ildsteder, keramikk, plantemakro- og mikrofossiler og brente bein viser til matlaging. Tre innganger vitner om flere rom i sonen, som for eksempel lager eller verksted. I tillegg til disse tre sonene åpner den store takhøyden i Hus 1 opp for tolkninger om et loft (Bårdseth 2008b:86). Dette loftet kan for eksempel ha vært et lager for huder, tekstiler, korn, fôr eller for tørking av kjøtt. Det er ett problem ved tolkningen av fjøset i nord. På grunn av høydeforskjellen vil all avføring herfra ha rent ned til boligdelen. På den annen side vil kanskje dreneringsgrøfta ha motvirket dette.

Figur 5: Illustrasjon over Hus 1. Hentet fra E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:143).

Tre C-14 akseleratordateringer er foretatt av Hus 1 (Bårdseth og Sandvik 2007d:140). Den ene er tatt fra ildstedet i den midtre sonen og viser en datering til yngre romertid (AD 260-410). De to andre dateringene, fra dreneringsgrøfta (AD 30-220) og et takbærende stolpehull (AD 30-95), indikerer eldre romertid. For å vurdere hvorvidt huset er fra eldre og/eller yngre romertid er stratigrafiske forhold imellom Hus 1 og Hus 2 viktig. Som jeg vil vise (kap.2.2.2.) foreligger det også fra Hus 2 C-14 dateringer som viser eldre og yngre romertid. Disse to husene kan imidlertid ikke være samtidige, da de delvis er bygd på samme sted. Det foreligger tydelige spor etter en brann i Hus 2. Det finnes ikke tegn etter en brann i fyllmassen i stolpehull tilhørende Hus 1. Dette kan indikere at Hus 1 er eldre enn Hus 2, som ifølge dateringene kan ha blitt bygget allerede i eldre romertid. Samlet sett tyder derfor C-14 dateringer og stratigrafi på at Hus 1 skal dateres til eldre romertid.

2.2.2. Hus 2

Figur 6: Illustrasjon over Hus 2. Hentet fra E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:153).

Hus 2 er det andre store huset på Missingen, og overlapper Hus 1 i sør. Det hadde en største lengde på 50 m og største bredde på 8 m (Bårdseth og Sandvik 2007d:144). I forbindelse med

dette huset fant arkeologene flere gjerder og et parti med ardsfor og grøfter. Noe øst for huset lå det i tillegg en grop (se kap.2.2.3.). Gropen er trolig eldre enn Hus 2, og kan blant annet ha vært knyttet til en eller annen form for håndverksaktivitet. I likhet med Hus 1, var Hus 2 orientert nord- sør, og med en høydeforskjell på 0,7 m. Det ble, som vi kan se på illustrasjonen (fig. 6), identifisert ut fra stolpehull til takbærende stolper og veggstolper. Også i Hus 2 er det tegn etter doble veggstolper. Man fant fem innganger, tre områder med ildsteder og mulige rester av et gulv. Den nordlige avgrensningen av huset er usikker grunnet den nevnte hulveien. Husets konstruksjon er til en viss grad lik den i Hus 1.

Hus 2 var også et grindbygd treskipet langhus med en svak konveks form. De takbærende stolpehullene stod derimot mye tettere enn i Hus 1, og huset bestod av 29 grinder (Bårdseth og Sandvik 2007d:152). Hus 2 hadde altså åtte flere grinder enn det elleve meter lengre Hus 1. Et interessant trekk ved fyllmassen i flere av stolpehullene er at den bestod av store mengder trekull og brent leire. Dette har blitt tolket som et tegn på at huset ved et eller annet tidspunkt har brent (Bårdseth og Sandvik 2007d:144). Kanskje representerer noen av grindene reparasjoner eller utskiftninger etter brannen? Dermed er det ikke sikkert huset bestod av 29 grinder samtidig. Slike utskiftninger kan forklare hvorfor stolpene stod så nærme hverandre. En annen mulig forklaring på det høye antallet grinder i Hus 2 er stolpenes dimensjoner. De minste stolpene var nesten fire ganger så smale som stolpene i Hus 1. Fysikkens lover krever derfor flere stolper for å holde vekten av taket oppe. Midtskipet som disse stolpene avgrenset hadde en konveks form, som huset, hvor bredden varierte fra 2,2 til 4,3 m. Dette er noe bredere enn Hus 1. Veggene har blitt påvist gjennom 84 stolpehull og man har i tillegg funnet 19 staurhull innenfor disse. Dette tyder på en lik veggkonstruksjon som i Hus 1. Veggstolpene i Hus 2 var derimot mye smalere. Den største innvendige lengde og bredde i Hus 2 var 49 x 7 m (Bårdseth og Sandvik 2007d:154).

Innenfor veggene ble det avdekket fem ildsteder som skal ha tilhørt huset (Bårdseth og Sandvik 2007d:145-150). Et av ildstedene lå alene, omtrent midt i huset sammen med det mulige gulvet. De fire andre lå i to samlinger, lenger nord (fig. 6). De to nordligste av disse ligger faktisk på samme sted som samlingen av ildsteder i Hus 1.

Når det gjelder gjenstandsfunn fra Hus 2, er det spesielt en avklipt romersk sølvdenar som utpeker seg. Avklippede romerske mynter er ikke funnet andre steder i Norge (Bårdseth og Sandvik 2007d:150). Avklippingen kan skyldes at de ville bruke sølvet til noe annet, eller at de skulle sjekke sølvinnholdet. Denaren ble funnet i et stolpehull for en takbærende stolpe. Adversen viser et portrett av Faustina den yngre (125(130)-179 e.Kr.) i profil. Hun var datter av keiser Antoninus Pius (86-161 e.Kr.) og kone til Markus Aurelius (121-180 e.Kr.) (Kleiner

1992:278). Denne mynten kan ikke dateres nøyaktig, men er sannsynligvis laget i tidsrommet 161-176 e.Kr. Foruten denaren, ble det i Hus 2 funnet 63 skår og avspaltninger av keramikk på til sammen 105 g. Dessuten ble det funnet et lite flintavslag, brent leire, tegn etter leirklining gjennom avtrykk etter kvister i leira, minst ett brent tannfragment av sau eller geit og brente bein fra pattedyr (Bårdseth og Sandvik 2007d:150-151; Eikrem 2008:150-156). Keramikken i Hus 2 bestod av en høyere andel grovt, udekorert gods i forhold til i Hus 1. Keramikken ble funnet i stolpehull fra hele huset, med unntak av de tre sørligste grindene. Flintavslaget ble funnet i den nest nordligste grinda. Den brente leira, tanna og beinene er hovedsakelig fra stolpehull midt i huset.

De naturvitenskapelige funn av plantemakrofossiler og mikrofossiler, fra ildstedene og takbærende stolper i Hus 2, vitner om en bosetning med god tilgang til naturressurser. I strukturer i nordenden er det funnet flere rester etter dyrkede planter, viltvoksende planter, ettårige ugress og andre planter sammenlignet med noe annet funnsted som ble undersøkt i regi av E6-prosjektet (Bårdseth og Sandvik 2007d:182). I delen som ligger sør for gulvet, er det også påvist store mengder makro- og mikrofossiler i prøvene. Her er det dessuten funnet fragmenter av sammenkittet organisk materiale som kan være rester etter grøt eller brød.

Ved hjelp av ildstedene, inngangene, og de arkeologiske og naturvitenskapelige funnene, er det mulig å dele Hus 2 inn i tre eller fire hovedsoner. I nord var det en økonomidel og en boligdel. I sør kan det ha vært to økonomideler (Bårdseth og Sandvik 2007d:154). Den ene av disse lå helt i sør og kan ha vært stedet der matlagingen foregikk. Restene etter brød eller grøt antyder dette. Delen av huset med rester etter gulv kan ha vært et verksted. Et sentralt plassert ildsted og den brente leira indikerer noe slikt.

Det foreligger hele ti C-14 dateringer, både konvensjonelle og akseleratordateringer, fra Hus 2 (Bårdseth og Sandvik 2007d:152). Disse er tatt fra stolpehull og ildsteder, og har gitt dateringer fra slutten av bronsealder til yngre romertid (BC 755-AD 335). De eldste dateringene er korndateringer fra stolpehull. Disse kan like gjerne datere eldre jordbruk i området, som tilstedeværelsen av Hus 2. Stratigrafisk sett skal Hus 2 som nevnt være yngre enn Hus 1, som er fra eldre romertid. Derfor er trekulldateringer fra to ulike ildsteder (AD 85-330 og AD 5-205) og den romerske denaren avgjørende for dateringen. Disse viser eldre romertid og overgangen til yngre romertid. Den dateringen vil brukes her, og støttes også av korndateringer fra tre stolpehull (AD 65-215, AD 130-320 og AD 60-230).

2.2.3. Hus 3 - Hus 6

Konstruksjonsspor fra Hus 3 bestod av ni stolpehull fordelt på fem grinder (Bårdseth og Sandvik 2007d:154). Fagdybden var opptil 4,5 m. Midtskipet hadde som i Hus 1 og Hus 2 en konveks form, med en bredde opptil 3,3 m. Største lengde ut fra grindene viste 14 m. I likhet med Hus 1 og Hus 2, har man funnet gjerder, ardspor, ildsteder og kokegroper i nærheten av Hus 3. Arkeologiske og naturvitenskapelige funn, fra de takbærende stolpene, bestod hovedsakelig av matrester og keramikk (Bårdseth og Sandvik 2007d:155). Størrelsen og konstruksjonen tilsier at huset kan ha rommet flere funksjoner, og to eller tre rom. Dateringer av huset foreligger ikke, men konstruksjonssporene og funnene indikerer at det kan dateres til eldre jernalder. De få og enkle sporene etter Hus 3 tyder på at det var eldre enn Hus 1.

Hus 4 var en såkalt firestolperkonstruksjon (Bårdseth og Sandvik 2007d:158). Det vil si at huset bestod av kun fire takbærende stolper. Disse stod 3,5 m fra hverandre. Omkring stolpene var det en rektangulær grøft med en mulig drenerende funksjon. Ytterligere en grøft vitner trolig om en yngre fase av konstruksjonen. Rett sør for huset var det et større felt med ardspor.

Konstruksjoner av fire stolper uten vegg har blitt tolket som lagerbygg (Gent og Dean 1986:30). En annen tolkning er at dette var et overbygg for dyra eller at ble det brukt til tørking og oppbevaring av høy og korn (Bårdseth og Sandvik 2007d:160). Manglende funn av dyrkede og ville matplanter svekker derimot denne tolkningen. Funnene fra huset bestod kun av ett keramikkskår fra den yngste grøfta, og noe ugress fra tre av stolpehullene (Bårdseth og Sandvik 2007d:160,183). Det foreligger ikke dateringer fra Hus 4, men man antar at det er fra eldre jernalder. Dette baserer seg på at huset trolig var samtidig med flere av de andre husene på boplassen.

Hus 5 var et treskipet, grindbygd langhus bestående av fem grinder som lå på leiregrunn i sør (Bårdseth og Sandvik 2007d:161). Fagdybden var opptil 3,4 m, og lengden på huset var trolig 13 m. Midtskipet skilte seg ut ved å ha en rett form. Bredden kan ha vært 5,6 m, om man regner med mulige funn av veggstolper (Bårdseth og Sandvik 2007d:162). Kun ett keramikkskår og minimale mengder med plantemakrofossiler og mikrofossiler ble funnet i de takbærende stolpene (Bårdseth og Sandvik 2007d:183). Likevel kan konstruksjonen av huset fortelle oss at det kan ha vært delt inn i to eller flere rom (Bårdseth og Sandvik 2007d:164). Det foreligger ingen dateringer fra huset. Et relativt rett og smalt midtskip var imidlertid et vanlig trekk ved husene i førromersk jernalder, og kan antyde en datering til denne perioden (Bårdseth og Sandvik 2007d:162).

Hus 6 bestod av tre grunder (Bårdseth og Sandvik 2007d:165). Fagdybden var mellom 4 og 5 m. Formen på midtskipet var nesten rett, og bredden lå mellom 2,2 og 2,4 m. Huset kan ha bestått av to eller flere rom. Mulige rester av en skillevegg rett øst for den vestligste grunda vitner om at huset kan ha hatt en større utstrekning mot vest enn påvist. Kun to skår av keramikk, noen få tegn av kornfragmenter, ettårige ugress og andre planter ble funnet i stolpehull herfra (Bårdseth og Sandvik 2007d:183). En C-14 akseleratordatering indikerer en datering til førromersk jernalder (BC 350-115) (Bårdseth og Sandvik 2007d:166). En av stolpene til Hus 6 var derimot gravd ned i dreneringsgrøfta til Hus 1, noe som tyder på at Hus 6 var yngre enn Hus 1. Man har derfor datert huset til romertid, perioden med påvist bosetningsaktivitet på stedet.

2.2.4. Andre strukturer og gjenstandsfunn

Rett øst for Hus 2 ble det funnet en nærmest kvadratisk avfallsgrop på 5 x 5 m i flate og 1,4 m dybde (Bårdseth og Sandvik 2007d:166-170). I gropa var det spor etter flere funksjoner og faser (Eikrem 2008:156). Den eldste aktiviteten var knyttet til håndverk/husflid som krevde fuktige forhold. Senere kan den muligens ha blitt brukt til bearbeiding av trevirke, og deretter oppbevaring av mat, før den i flere faser ble brukt som avfallsdyng. Forut for overgangen til avfallsfasene ble det lagt ned en steinpakning av ukjent funksjon i gropa. Under denne steinpakningen fant man rester av fire leirkar, ett avslag av flint, 80 g tenner og brente bein, 2,4 kg brent leire og 582 g slagg. Noe av tannmaterialet var fra hest. Over steinpakningen lå det rester av tre skubbekverner og fem slipesteiner, samt en kokegrop. Den eneste C-14 dateringen av gropa er fra kokegropa (BC 55-AD 130), som imidlertid ikke har noen sammenheng med resten av aktiviteten i gropa.

Hele 30 ildsteder og 22 kokegroper ble påvist på lokaliteten (Bårdseth og Sandvik 2007d:170). 10 av ildstedene tilhørte Hus 1 til 3, de andre kan ha stått utendørs. C-14 dateringer av disse ligger i samme eldre jernaldertidsspenn som husene. Fem av åtte dateringer ligger mellom AD 25-335.

En sti eller et tråkk ble påvist å ha gått fra Hus 1 til Hus 4, kun med et opphold ved en bekk. Denne bekken (fig. 4) ser ut til å ha vært et strukturerende element på boplassen (Bårdseth og Sandvik 2007d:175). Alle husene, unntatt Hus 4, ligger øst for bekken, mens fem av seks ardspor ligger vest for den. Kanskje den skilte åkrene fra tunet? Bekken var mellom 9 og 12 m bred og 1,4 m dyp. De tolv gjerdene en har funnet rester av, kan ha vært et annet strukturerende trekk.

Det ble gjort flere funn av gjenstander uten kontekst på Missingen, blant annet en romersk sølvdenar (Bårdseth og Sandvik 2007d:177). Den lå i fyllmassen til en moderne grøft som skjærer gjennom tomte for Hus 1, 2 og 3. Adversen av denne mynten viser et portrett av Markus Aurelius. Den ble produsert i 151 eller 152 e.Kr., altså innen samme tidsspenn som den avklypte denaren fra Hus 2.

2.2.5. Oppsummering

Det ble funnet to svært lange hus under utgravningene på Missingen i 2004. Det lengste, Hus 1, var 61 m langt og dateres til eldre romertid. Dette huset hadde noen svært massive takbærende stolper, og nesten like massive veggstolper (om da ikke de også var takbærende). Funnmengden fra huset er ikke like enestående som konstruksjonen, men dette kan skyldes at ikke alle massene ble såldet.

Hus 2 er noe mindre enn Hus 1 både i plan og oppbygning. Med 50 m i lengde er det imidlertid fortsatt et uvanlig stort hus. Det dateres til eldre romertid og overgangen til yngre romertid, og er dermed noe yngre enn Hus 1. Hus 2 brant antakelig en eller annen gang i løpet av romertiden. Et gjenstandsfunn som skiller seg ut fra mengden av ellers lite særegne funn er en romersk denar fra Marcus Aurelis' keiserperiode.

De fire andre husene på Missingen er av en mer vanlig type med hensyn til størrelse. Gjenstandsfunn herfra er tilnærmet fraværende, men det kan henge sammen med manglende sålding. Disse husene, og den nevnte avfallsgropa, viser at det var aktivitet på stedet allerede i førromersk jernalder.

Ellers er det den store mengden av ildsteder og kokegroper, samt den andre denaren, som skiller seg ut i materialet på Missingen. Sammen med de lange husene kan disse vitne om at stedet kan ha hatt en spesiell funksjon i eldre romertid. Dette kan være sentralt når jeg senere skal undersøke om materialet på Missingen, sett i forbindelse med noen utvalgte samtidige funn fra Råde, kan belyse tilstedeværelsen av mulige maktsentra i eldre romertids Råde.

3. Råde – regionalområdet til Hus 1 på Missingen

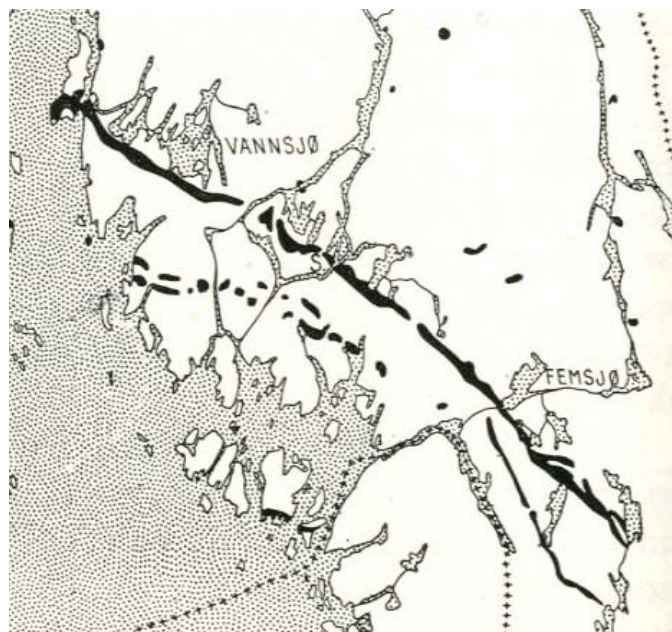
Figur 7: Oversiktskart over Råde kommune (dagens grense innenfor rød linje) og omegn, med de viktigste vannveier i området. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.

Missingen gård ligger i Råde kommune. Råde er en av de mindre kommunene i Østfold fylke. Den ligger omkranset av Rygge kommune i nordvest, Oslofjorden i sørvest, Fredrikstad kommune og Sarpsborg kommune i sør og øst, samt Våler kommune i nord (fig. 7). Geografisk avgrensete deler av Råde utgjør regionalområdet til Hus 1. Det er i dette områdets natur- og kulturmiljø jeg senere skal vurdere tilstedeværelsen og bakgrunnen for et mulig maktsenter på Missingen i eldre romertid. Her er det derfor nyttig med en innføring i områdets natur- og arkeologiske kulturmiljø. Blant annet hvordan jeg har avgrenset området vil komme fram her.

3.1. Naturgeografiske forhold i Råde

Rådes naturmiljø er preget av spesielt to elementer, som også har stor innflytelse på kulturmiljøet. Det ene elementet er moreneavsetningen Raet som går tvers gjennom bygda (fig. 8). Dette er en endemorene fra siste istid som går fra Moss gjennom Rygge, Råde, Tune, Skjeberg, Halden og ned til Sverige (Danielsen 1970:13; Høltedahl 1968:Figur 70). På veien

sørover demmer den opp en god del innsjøer, deriblant Vansjø og Vestvannet. Raet er meget lagdelt (Holtedahl 1968:161-165). Nærmere toppen ligger det mest grus, mens utover de sørvendte skråningene er det mer sand og leire i jorda (se kap.2.2.). Raet har stor betydning for bosetningen i området da det her, spesielt i sørskråningen, er fruktbar og lettdyrket jord (Oskarson 2001:113).

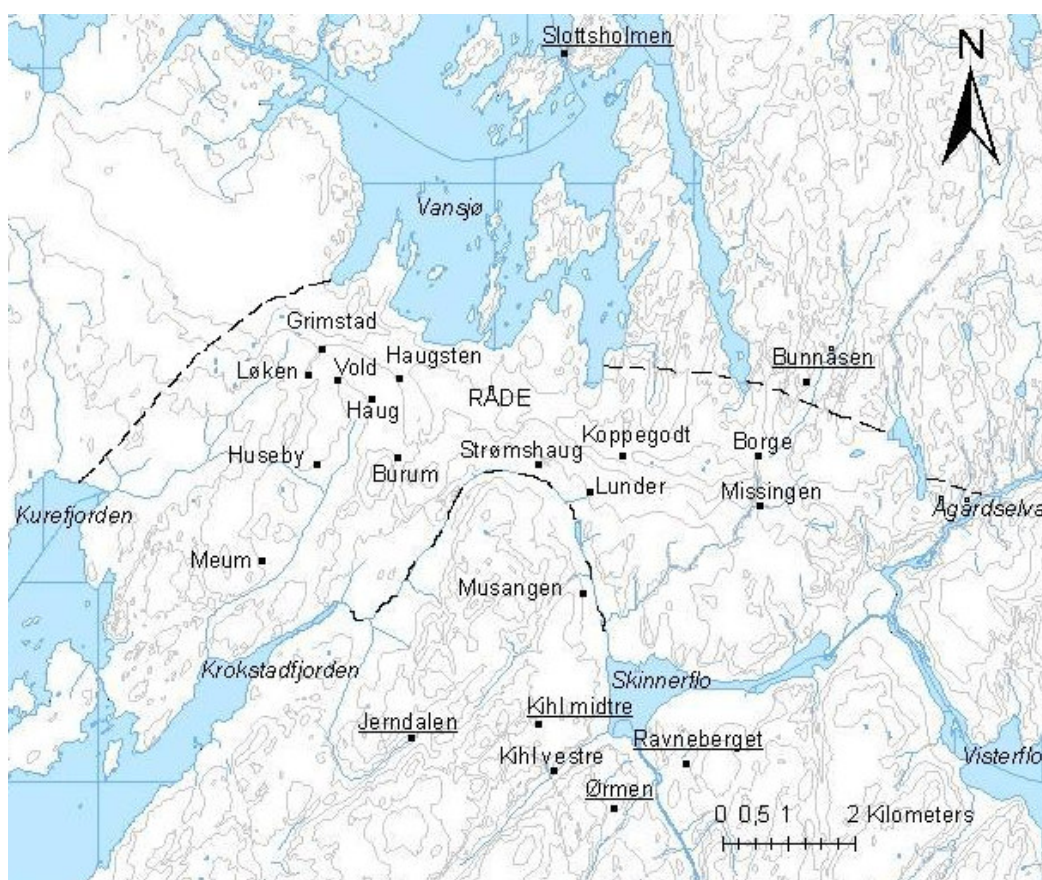
Figur 8: Raet gjennom Østfold. Hentet fra Holtedahl (1968:158)

Det andre naturmiljøelementet er vann (fig. 7). Regionalområdet til Hus 1 på Missingen omfatter et område i Råde på ca. 12 x 2-5 km. Denne avgrensningen bygger på naturgeografiske kriterier, hvorav vannveiene har vært svært sentrale. De omringer nemlig en stor del av området og fungerer derfor som naturlige grenser. Dessuten var vannstanden i eldre jernalder 8-10 m høyere enn i dag (Danielsen 1970:Figur 20; Sørensen 1999:Fig 5), noe som medfører at disse grensene var enda tydeligere den gang.

Like øst for Missingen renner Ågårdselva som en østlig barriere (fig. 9). I eldre jernalder kan denne elva ha vært en naturlig grense mellom menneskene som bodde i "Råde" og de som levde utenfor. Ågårdelva renner ut i Visterflo, men et lite sideløp knytter den til Skinnerflo. På grunn av den høyere vannstanden i romertid var det dessuten en elv fra Skinnerflo som rant ut i Krokstadfjorden (Bårdseth 2008b:102; Oskarsson 2001:99). En liten bekk er alt som er igjen, men det opprinnelige løpet er stiplet inn på kartet (fig. 9). Denne elva rant nordvest, omtrent opp til Strømshaug gård, før den gikk sørvestover og ut i fjorden. Dermed var vannet en buffer både i øst og sør. I vest lå Kurefjorden, på grunn av den høye

vannstanden, sannsynligvis mye lenger inn i landet. Landskapet nord for fjorden er forholdsvis flatt. Her vil jeg derfor for enkelhets skyld trekke en grense fra fjorden og opp til Vansjø for å avgrense området i vest (fig. 9). Det er omtrent der grensen mellom Råde og Rygge går i dag. I nord ligger Vansjø som en grenselinje. Øst for denne er det utmark med dårlige jordbruksforhold som utfyller grensen mot nord (fig. 9). Dette er derimot en mindre markant grense enn hva elvene utgjør. Noe av dette nordlige landskapet anses derfor som en del av regionalområdet. Det var generelt i jernalderen mye mer skog og udyrket terreng enn i dag, og øst for Vansjø var det store skoger og innsjøer med rikt dyreliv (Johansen 2002:252). Ferdsel langs vannveiene var trolig viktig i jernalderen, som det også har vært i historisk tid (Bårdseth 2008b:102; Pedersen et al. 2003:280-284).

Naturmiljøet i Råde preges altså av Raet og av vann i elver og innsjøer. Disse elvene og innsjøene vil fungere som naturlige avgrensinger av regionalområdet til Hus 1 på Missingen. De vil, sammen med Raet, også bli trukket inn i analysen som mulige ferdselsveier i romertiden.

Figur 9: Kart over regionalområdet til Hus 1 på Missingen, med lokaliteter som nevnes i teksten. Stiplet linje viser grensene, hvor topografi, dyrkbar jord og et forsvunnet elveløp fungerer som en naturlig avgrensning. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.

3.2. De arkeologiske funn fra romertiden i Råde

Det har vært gjennomført få arkeologiske undersøkelser i Råde (Bårdseth 2007c:17), og de fleste funn datert til romertid har blitt oppdaget tilfeldig. To unntak er antikvar Nicolay Nicolaysens utgravninger av 14 gravhauger på gården Løken i 1869 (Johansen 2002:256), samt E6-prosjektets undersøkelser. Det er ellers kun i bygdeboka til arkeologen Øystein Kock Johansen (2002) at det har blitt publisert materiale fra eldre jernalder. Min informasjon om funn fra Råde, utenfor Missingen, bygger derfor hovedsakelig på denne boka.

Det arkeologiske kulturmiljøet i Råde er preget av gravhauger. Råde er faktisk en av de mest gravhaugrike kommuner i Norge (Johansen 2002:256). Nærmere 400 gravhauger er registrert i kommunen. Disse utgjør både runde og avlange hauger, og ligger ofte samlet i store eller små felt. De fleste og største feltene befinner seg i vestlige deler av kommunen. Enkelte gårder har til og med flere felt som indikerer flere brukere eller bruksperioder. Disse gravhaugene/feltene, spesielt om de er samtidige med Hus 1 på Missingen, vil ha betydning for vurderingen av regionalområdet til huset i kapittel 6.

Den største samlingen av graver i Råde, 55 gravhauger, finnes på gården Burum (fig. 9). Bare én haug har blitt undersøkt, og ble datert til yngre jernalder. Ytterligere 50 hauger befinner seg på Grimstad gård, sammen med en trekantet steinlegning fra førromersk jernalder. En gravrøys fra et av de mindre gravfeltene på Grimstad ble utgravd under E6-prosjektet, og datert til yngre bronsealder eller tidlig førromersk jernalder (Bårdseth og Sandvik 2007b:19-25). På Meum gård lengre syd i bygda, har man lokalisert omkring 40 hauger på ett felt (Johansen 2002:256-257). Fire korsformede spenner fra folkevandringstiden og et leirkar fra romertiden stammer fra to av disse haugene. Løken gård har 32 gravhauger, fordelt på to felt, som er datert til romertid og eldre jernalder. Man har altså romertidsfunn fra Løken og Meum, og gravfeltene på Grimstad var i bruk allerede før romertid. Angående Burum er det mer uvisst om gravfeltet eksisterte samtidig med Hus 1 på Missingen. Gårdene Haug og Huseby har også mange gravhauger, men uten dateringer.

I sentrale og østlige deler av Råde, er det langt færre store samlinger med gravhauger, men med noen unntak. Strømshaug har 20 gravhauger, og spor etter flere begravelser finnes også på for eksempel gårdene Borge og Lunder. Haugene på Lunder, som tidligere var en del av prestegården, skiller seg ut ved å være de største i bygda (Johansen 2002:258-260). Datering av dem foreligger derimot ikke. En av disse haugene er på 15 m i diameter, mens den største er 27 m i diameter og 2,7 m høy. I tillegg lå det inntil 1835 en haug på 33 m i diameter og 7 m høyde på gården.

Hva gjelder gjenstandsfunn er det en jevn forekomst av alminnelige romertids leirkar, både med og uten hank, over hele området (Johansen 2002:248-249). Disse kan vitne om både mulige bosetninger og ordinære graver, som eksisterte omtrent samtidig med Hus 1 på Missingen. Enkelte funn, som i gravene på Løken, skiller seg imidlertid ut på linje med langhusene fra Missingen. Det gjelder blant annet en østlandskjele, altså en rundbunnet bronsekjele fra Italia (Johansen 2002:256). De fleste funn fra Løken, som i resten av Råde, stammer fra amatørutgravninger. En manglende dokumentasjon om funnsted og datering preger ofte slike funn. Dessuten kan manglende funn av ordinære graver ha en sammenheng med dette. Jeg vil her derfor kun fokusere på de amatørutgravde gjenstander hvor en kjenner proveniens, i form av at man vet de er funnet i Råde, og som hovedsakelig kan dateres til romertid.

Figur 10: Gullberlokk fra Løken. Hentet fra Johansen (2002:241).

På 1760-tallet gravde Pastor Hannibal Maaløe ut en gravhaug på Løken (Johansen 2002:240-241). Denne inneholdt blant annet en gullberlokk (fig. 10), som her gir en datering til eldre romertid. I samme grav fant pastoren også andre mindre gull- og sølvprydelser, to små kobberprydelser med sølvbeslag, bronsebeslag til to drikkehorn og en romersk vinsil og øse av bronse. I håndtaket til øsen var det tegn etter latinsk skrift i form av et stempel. Opphavet til disse romerske gjenstandene er trolig Capua i Campania, som var sentrum for den tidlige romerske bronseindustrien (Johansen 2002:244). Dette tyder på en tidlig romertidsdatering, da opphavet til de romerske importvarene allerede i løpet av det 1. århundre kan ha blitt forskjøvet fra Capua til provinsverksteder (Eggers 1951:72-77; Lund Hansen 1987:255).

På nabogården Vold fant man i 1876 en sigd og en lansespiss i en gravhaug fra førromersk jernalder (Johansen 2002:236-237). Denne er del av den keltiske våpengravtradisjonen som så smått slo gjennom i Norge fra førromersk jernalder (Martens 2008:313-315). Slike våpengraver har blitt funnet også fra romertiden i Råde, blant annet i forbindelse med grusuttak i en gravhaug på gården Haugsten (Johansen 2002:245-246). I denne graven fant man et tveegget sverd av romersk type og en krumkniv med håndtak som ender i et fuglehode. En annen våpengrav fra romertid, med et sverd, spydspiss og en svart glattpolert leirkrukke med et lite ansikt modellert på utsiden, har blitt funnet på Musangen gård (Pedersen et al. 2003:247). Denne ligger, med hensyn til den regionale avgrensningen, på feil side av elva som ikke lenger eksisterer, men er allikevel såpass nærme at den kan nevnes her. Gravene på Musangen og Haugsten er begge fra tidlig eldre romertid (Pedersen et al. 2003:252). En tredje sannsynlig våpengrav er funn av en romersk bladformet lanse fra 200-tallet, på en åker ved gården Koppegodt (eller nabogården Lundeby) (Johansen 2002:246-247). Våpengravene opptrer ofte samlet, og samlingen i Råde er den eldste påviste fra eldre jernalder i Østfold (Pedersen et al.:263).

Andre funn som kan stamme fra romertiden er blant annet et drikkehorn fra en udatert grav på Haugsten. Stempeldekoren på munningsranden er nemlig veldig lik et horn fra en eldre romertidsgrav på Hunn i Fredrikstad (Resi 1986:70-72). Et annet eksempel er en uklar, mørkerød glassperle på gården Kihl vestre (Johansen 2002:248). I likhet med Musangen, ligger imidlertid denne gården utenfor regionalområdet til Hus 1 på Missingen.

Et siste element ved kulturmiljøet i Råde som kan være relevant i den senere analysen er bygdeborgene. Bygdeborgene i Råde ligger i utmarka, utenfor regionalområdet (fig. 9), men kan likevel ha hatt en funksjon for menneskene i dette området. Borgene lå på naturlige fjell- eller bergformasjoner, og besto av lave steinmurer og palisader. Et problem med anvendelsen av disse er at svært få bygdeborger har blitt datert. En vet derfor ikke når de var i bruk. En vanlig oppfatning er at de stammer fra yngre romertid og folkevandringstid (Solberg 2003:75-76), en fortolkning som baserer seg på antakelser om at dette var mer ustabile perioder enn andre. Det kan derfor ikke utelukkes at slike borger også eksisterte i eldre romertid, og derved vil være av betydning for foreliggende analyse. Den største bygdeborgen i Råde heter Bunnåsen, og ligger nord for Borge-gårdene (østre og vestre) (Johansen 2002:273). Den eneste inngangen til denne var sørfra, altså i retning Borge og Missingen. En annen borg i nord, er Slottsholmen ute i Vansjø. I sør finner en bygdeborgene Jerndalen, Ravneberget og en på gården Kihl midtre. Borgene på Kihl midtre og Ravneberget ligger nær tre borger på Ørmen i Onsøy, Fredrikstad (Johansen 2002:276-277).

Viktige elementer i Rådes kulturmiljø er altså gravhauger og bygdeborger, ved siden av enkelte løsfunn. Kun et fåtall av disse gravene og ingen av borgene har blitt undersøkt arkeologisk. Gjenstandsmaterialet i noen av gravene består imidlertid av både våpen og import, som vil være aktuelt å vurdere i den videre analysen (kap.6). Der vil jeg også trekke frem enkelte gårdsnavn fra Råde som kan være aktuelle i denne sammenhengen (kap.6.1.2.2.).

4. Romertiden – handel og kontakt

Både eksistensen og grunnlaget for et eventuelt maktsenter på Missingen skal undersøkes ut fra funn og fornminner fra romertiden. Vesentlige elementer ved romertidens samfunn, som kan kontekstualisere og utdype dette materialet, vil bli gjennomgått i dette kapitlet. Mest vekt vil det bli lagt på kontakten med Romerriket, som kan ha vært en viktig samfunnsfaktor. Aller først er det imidlertid nødvendig med en kort redegjørelse av boplass- og gravmaterialet i eldre romertids Øst-Norge, for å sette materialet fra Missingen/Råde i perspektiv.

4.1. Eldre romertid i Øst-Norge: bosetnings- og gravmateriale

Det er vanskelig å skille bosetningsmaterialet fra romertid og folkevandringstid. Dette skyldes blant annet at det er store likhetstrekk, og at det ikke har blitt funnet så veldig mange hus (Solberg 2003:73). Få husfunn medfører også at det er vanskelig å tolke hvorvidt bosetningsstrukturen var mer spredt eller samlet enn i andre perioder. Den vanligste hustypen virker å være langhus, bygget av treverk (Solberg 2003:131). Dette var som regel treskipet, med dobbelt sett takbærende stolper. Såkalte grophus, nedgravde hus, fantes også. De fleste husene i Øst-Norge var, som nevnt, mellom 10 og 20 m lange, og veggene var forholdsvis rette i eldre romertid (Solberg 2003:133). Unntak finnes, som på Missingen og et 45-47 m langt hus fra Veien, Buskerud (Gustafson 2000:97, 2005a:46). Sistnevnte har blitt tolket som en hall, og ligger ved siden av et stort gravfelt med enkelte rike graver (Gustafson 2001; Løken 2001:61-62). Ellers kan man ikke foreløpig utelukke at bygdeborgene kan ha blitt brukt som midlertidige bosetninger i denne perioden (Solberg 2003:74).

Det har blitt funnet en god del eldre romertidsgraver i Øst-Norge, både branngraver og skjelettgraver (Solberg 2003:76-77). Skjelettgravene i trekister, som det er flere av i eldre enn i yngre romertid, bestod vanligvis av draktutstyr og ett leirkar. Disse lå under en haug eller steinlegging. Enkelte av skjelettgravene inneholdt mer gravgods, som grav 5 og 6 på Store Dal, Sarpsborg (Petersen 1916:39,49). De vanligste romertidsgravene var imidlertid urnegraven med brente bein (Solberg 2003:76). Disse kunne være markert med en flat haug eller en røys, men de kunne også mangle en slik markering. De fleste urnegravene inneholdt få, eller ingen, gravgaver. Urnegravene med gravgaver innholdt som regel kun noe draktutstyr, og kanskje en liten sigd eller en rakekniv av jern. Mot slutten av eldre romertid blir urnegraver med våpen vanligere.

Det rikholdige arkeologiske materialet fra Råde/Missingen skiller seg altså ut fra det vanligste og fattigere bosetnings- og gravmaterialet fra eldre romertids Øst-Norge. Dette vil det være aktuelt å ta hensyn til i den kommende analysen.

4.2. Romertidens samfunn: et samfunn i endring

På tross av at hoveddelen av det arkeologiske materialet fra eldre romertid virker noe fattig, er bildet vi får av romertiden likevel mer variert og rikere sammenlignet med den forutgående periode. Ubrente graver eksisterte for eksempel ikke i norsk førromersk jernalder (Solberg 2003:41). Et helt nytt sett av bruks- og luksusgjenstander, deriblant i mye større grad importvarer, dukker også opp i gravene. Det kan i det hele tatt virke som det ble vanligere å markere avdødes status (Løken 2001:50). Og antall boplassfunn øker faktisk, og fremstår i en annen form enn tidligere (Solberg 2003:73-87). Det er rimelig å anta at også et eventuelt maktsenter på Missingen kan ses i lys av dette mer innholdsrike bildet. Kontakt med Romerriket kan ha vært en årsak til disse endringene. Før jeg diskuterer kontaktlinjer til Romerriket og dets eventuelle påvirkningskraft, er det behov for en kritisk analyse av de skriftlige kildene som ofte anvendes i romertidstolkninger.

4.2.1. De skriftlige kildenes verdi

Mange av aspektene ved de sentrale teoriene rundt romertid er basert på beretninger i de antikke, skriftlige kildene. Som den eneste rent etnografiske beskrivelsen har Tacitus' *Germania*, fra 98 e.Kr. (Width 1997:9), vært spesielt viktig. Disse antikke kildene er derimot ikke alltid like pålitelige. Tacitus var for eksempel trolig aldri selv i *Germania* (Width 1997:11). Et forhold som forringer deres etnografiske verdi er at forfatterne var underlagt en litterær forfattertradisjon med bestemte regler for oppbygning, tematikk og vinkling (Fuglevik og Gundersen 2007:5; Width 1997:11-12). Dette, *topoi*, medførte at problemstillinger og emner ble kopiert. En slik kopiering ble muliggjort ved at de mente det var visse likhetstrekk mellom barbarer på det samme utviklingstrinn. Grad av barbari ble definert av avstanden til den siviliserte Middelhavsverden. Tacitus' skildring av germanerne ligner derfor i mange tilfeller den flere hundre år eldre beskrivelsen av skyterne hos Herodot (Flach 1989:48-49; Fuglevik og Gundersen 2007:6; Norden 1922:49-54).

Det såkalte *interpretatio Romana* er et annet forhold ved tekstene som reduserer deres tolkningsverdi. Dette henviser til at det germanske samfunn ble tolket og forstått ut fra det romerske, noe som farget tolkningene (Fuglevik og Gundersen 2007:6-7; Lund 1993:53). Det

germanske samfunnshierarki ble for eksempel inndelt i fem deler, akkurat som det romerske. Et annet eksempel er at germanernes guddommer ble tolket og forstått som de romerske guder. Merkur, Herkules og Mars var særdeles viktige (*Germania* 9).

I tillegg hadde blant annet Tacitus' en politisk agenda. Han ville kritisere sitt eget samfunn ved å idealisere enkelte sider ved det germanske (Width 1997:12). Disse skriftlige kildene virker dermed lite pålitelige om de faktiske forhold hos germanerne. Deres historiske verdi er derimot trolig større når de fremstiller romernes egen politikk ovenfor barbarene. Forfatterne var selv romere, og som Tacitus, hadde de ofte kontakter til den politiske elite (Width 1997:7-8). Tolkninger som bygger på disse, særlig tolkninger som omhandler interne germanske forhold, må uansett behandles med forsiktighet. Enda vanskeligere blir det om man skal lese det arkeologiske materialet gjennom disse kildene, om det i det hele tatt er mulig. Det er blant annet en fare for sirkelslutninger. Man anvender skriftlige kilder til å tolke det arkeologiske materialet, som samtidig viser troverdigheten til de samme kildene (Näsman 1988:126). For eksempel Trygve Width (1997:12) mener at funn av de nordgermanske myrlik bekrefter Tacitus' (*Germania* 12) skildring av slike fenomener.

Grunnet disse kildekritiske forholdene vil en direkte bruk av slike kilder holdes på et minimum i denne avhandlingen. Siden mange av tolkningene om romertiden direkte eller indirekte støtter seg på disse kildene, er det derimot viktig å ha redegjort for problemene med dem.

4.2.2. Kontaktlinjer til Romerriket

Romerriket var det største og beste eksempelet på maktkonsentrasjon i hele Europa på denne tiden. Det gjør det rimelig å foreslå at kontakt med imperiet, i form av impulser og gjenstander, kan ha medført en økt sosial differensiering også andre steder, en hypotese som vil granskes i kapittel 4.2.3. Forbindelseslinjer fra Romerriket til Norge er dermed interessante, vedrørende kommende diskusjon om et mulig maktsenter på Missingen. Germanske leiesoldater i romersk tjeneste og handel med romerske gjenstander er de antatt vanligste kontaktlinjene. Før jeg gjør rede for disse, er det viktig å påpeke at en romersk livsstil ikke skal ha spredt seg nordover gjennom passiv diffusjon. Nye impulser og gjenstander ble tilpasset til å smelte sammen med gjeldende oppfatninger (Helms 1988:114). Romerriket og *Germania* er to forskjellige kulturelle kontekster, og importvarene fikk blant annet økt symbolsk verdi og prestisje i den nye konteksten (Helms 1988:119-130, 1993).

4.2.2.1. Germanske soldater i Romerhæren?

Ved keiser Neros (37/39-68 e.Kr.) død i år 68 oppstod det en ettårig borgerkrig i Romerriket, som endte med at det Flavianske dynasti (69-96 e.Kr.) overtok styringen av imperiet (Schreiner 1996:202-204). Borgerkrigens troppeforflytninger bort fra provinsene, hadde medført en økt ustabilitet i disse, for eksempel i provinsen Judea. Keiserne i det Flavianske dynasti startet derfor endringer i politikken og strategien ovenfor menneskene som bodde utenfor grensene til riket. Disse endringene ble videreutviklet av det Antoninske dynasti (138-192 e.Kr.) (Luttwak 1976:117).

Det romerske rikets tidligere holdning hadde vært å ha et vennligsinnet, men hegemonistisk dominant forhold til herskerne i såkalte klientstater. Disse lå nær grensen til riket, som en form for grenseforsvar. Klientstatene fikk økonomisk og politisk støtte fra Roma mot at de bidro med støttetropper til den romerske hær (Hedeager og Tvarnø 2001:98; Jensen 2003:344). Blant annet Tacitus beskrev hvordan enkelte germanske stammer mottok penger eller skattefritak (*Germania* 29, 42). Behovet for romerske grensetropper var derfor på et minimum. Problemet med dette systemet ble demonstrert under borgerkrigen. Uroen i Judea er allerede nevnt. Dessuten viste det seg at klientstatene kunne utnyttes av ulike grupper for å tilrive seg keisermakten (Schreiner 1996:204). Endringene som Flavianerne innledet var derfor å befeste og dermed tydeliggjøre grensene. På bekostning av klientstater vokste det fram bufferstater som ble betalt for å holde seg nøytrale og unngå konflikter (Luttwak 1976:116). Grenseforsvaret ble forsterket med soldater fra klientstater og provinsene. Dette medførte at langt flere germanere fikk innpass i romerhæren og det romerske samfunnet.

Flere arkeologer mener da at også mange skandinaver kan ha tjenestegjort i romerhæren (Hedeager og Tvarnø 2001:82; Johansen 2002:247; Jørgensen 1995:106; Lund Hansen 1995:464,466-467; Pedersen et. al 2003:261; Solberg 2003:69). Alle endringene en ser i det arkeologiske materialet i romertiden (kap.4.1. og 4.2.), samt funn av romerske våpen, kan være tegn på noe slikt. Disse soldatene hadde etter endt tjeneste dratt hjem med kunnskap og impulser, og sannsynligvis hadde de også med noen romerske gjenstander. En som er kritisk til denne tolkningen er Simon James (2005). Han hevder at de skriftlige og arkeologiske kildene tyder på at det kun var germanere fra områder nær den romerske grense, som ble tatt inn i hæren (James:273-276). Allikevel kan heller ikke han utelukke at noen få, innflytelsesrike skandinaver kan ha kommet seg hjem, og skapt enkelte endringer (James 2005:277).

Hjemvendte soldater fra romersk tjeneste kan altså ha utgjort en av kontaktlinjene mellom Skandinavia og Romerriket.

4.2.2.2. Gavehandel og administrert handel

Ulike former for handel med romerske gjenstander er den andre kontaktlinjen det vil gjøres rede for. Jeg vil først gjennomgå den direkte utvekslingen mellom romerne og germanerne, før den videre spredningen nordover til Skandinavia behandles.

Det virker som det var romersk sedvane å gi diplomatiske gaver til fremmede ledere, da særlig i form av sølvkar (Friis Johansen 1923:158; Fuglevik og Gundersen 2007:11). Blant annet Tacitus skrev at germanere fikk slike romerske kar i gave fra romerne (*Germania* 5). Dessuten har Knud Friis Johansen (1923:158) redegjort for et anonymt gresk skrift som omtaler denne skikken (*Periplous tes Erythras thalasses*). Forekomsten av slike sølvbeger finnes over store deler av det germanske området (Eggers 1951:Karte 48), deriblant i Hoby-graven fra eldre romertid i Danmark (Friis Johansen 1923). I tillegg til disse gavene skal det ha foregått regelrette byttehandler/profitthandler mellom romere og germanere i grensesonen (Hedeager 1979a:192). Dette underbygges av skriftlige kilder, eksempelvis Tacitus (*Annales* II:62), som omtalte romerske handelsmenn på den germanske siden. Denne utvekslingen antas å ha sammenheng med politiske hendelser (James 2005:277; Jensen 2003:488; Lund Hansen 1995:462-467).

Lotte Hedeager (1979a, 1988a:118) har påpekt at det virker som germanerne selv var viktige for den videre spredningen av de romerske gjenstandene nordover til Skandinavia. Mengden av romerske hverdagsting, og dermed romersk nærvær, synker proporsjonalt med at antall romerske luksusgjenstander stiger, desto lenger bort fra grensen en kommer. Germanerne spredte luksusgjenstandene nordover gjennom en målrettet og velorganisert handel (Hedeager 1979a:197; Jensen 2003:345; Lund Hansen 1990:75, 1995:466). De romerske gjenstandene en finner i Norge kom sannsynligvis gjennom Danmark, hvor slike finnes allerede fra slutten av førromersk jernalder (Jensen 2003:164)

Denne interne germanske handelen kan ha foregått på to ulike måter. Filosofen og juristen Karl Polanyi (1968:136) har delt handel i gavehandel, administrert handel og markedshandel, en modell som blant annet Lund Hansen (1990) har overført på fortolkningen av handelsvirksomheten i romertid. Markedshandel er et moderne fenomen som ikke har noen relevans i romertidens *Germania*. Både gavehandel og administrert handel kan derimot ha eksistert i de første århundrer av vår tidsregning. Gavehandel eller gavebytte foregår i en form for resiprositet (Polanyi 1968:128, 136-137). Dette innebærer gjensidige bevegelser av ting mellom to mer eller mindre likeverdige parter, som eksempelvis samfunnsledere. Overrekkelsen i gavehandel er ofte seremoniell, der begge parter må gi. Gavene antas å skape sosiale forbindelser og forpliktelser (Mauss 1995:80-84). Selve gavene er prestisjegenstander

som bare finnes blant eliten (Polanyi 1968:137). Følgelig blir gjenstandene selv symboler på eliten, og antakelig viktig for å legitimere ledernes stilling. Gavenes romerske opphav kan tenkes å forsterke deres symbolske betydning. Ifølge Lund Hansen (1990:75) var det en slik gavehandel, mellom flere mellommenn eller slekter, som førte til at de første romerske gjenstander kom til Skandinavia.

Administrert handel innebærer mer eller mindre formelle handelsavtaler, som ikke må fornyes ved hvert møte (Polanyi 1968:137). Denne handelen foregår mellom permanente handelspartnere, som opererer med allerede avtalte priser eller standardverdier. Administrert handel foregår ofte på administrerte handelsplasser, hvor rammene til en slik standardisert handel blir overholdt. Administrerte handelsplasser krever et samfunn med en redistributiv økonomi, det vil si at varer først må til et sentrum for deretter og spres ut igjen. På denne måten kan en tenke seg at romerske gjenstander har blitt ”bestilt” til skandinaviske handelsplasser, og betalt med lokale produkter. Lund Hansen (1990:75-77) mener at denne typen administrert langdistansehandel først forekom på Øst-Sjælland i Danmark fra periode C1b. Antakelig var det ingen administrert handel i norsk område før i Lund Hansens periode C3.

En gave- og vareutveksling mellom romerne og germanerne, og mellom germanerne innad, er altså en annen potensiell kontaktlinje for spredningen av romersk innflytelse og gjenstander nordover. Denne bar preg av både diplomatiske og kommersielle utvekslinger, i form av gavehandel og administrert handel.

4.2.3. Medførte kontakten med Romerriket en økt sosial differensiering i Norge?

De antatt viktigste kontaktlinjene mellom Romerriket og Norge har blitt gjennomgått. Kunnskap om romersk krigføring, sosiale rangklasser, politisk enevelde, organisering, lederideologi, tributtoppkreving, toll, avgifter, skrift og vekt hevdes å ha kunne spredt seg nordover gjennom disse kontaktlinjene (Jørgensen 1995:106; Solberg 2003:69). Jeg skal nå diskutere om kontakten med Romerriket kan ha forårsaket de økte forskjellene i det arkeologiske materialet i romertiden (kap.4.1. og 4.2.). Dette vil jeg gjøre ved å se på forhold og endringer som kan tilskrives denne kontakten, og undersøke om de kan ha muliggjort en økt sosial differensiering i romertidens Norge. En slik økt sosial lagdeling kan nettopp medføre større variasjoner i materialet.

Først vil jeg ta for meg antatte følger av den tidlige kontakten, da de første romerske gjenstandene kom til Skandinavia. Eksempler på sådanne importvarer var våpen, mynter, bronsekar, bronseøser, bronsesiler, glasskåler, glassbegre og glassperler (Solberg 2003:78-

81). De kom antakelig gjennom gavehandel, som elitesymboler. Dette kan ha medført at de fikk en sosial verdi, i tillegg til deres opprinnelige kunstneriske og økonomiske verdier i Romerriket (Kopytoff 1986:78). Som elitesymboler med en sosial verdi kan de ha symbolisert besitterens gruppetilhørighet med eliten, dennes eksklusive sosiale forbindelser og politiske allianser, samt kontakter med den romerske verden (Hedeager 1988a:119-121, 1992:92; Hedeager og Tvarnø 2001:117; Helms 1993:116; Jensen 2003:348). Disse påstandene er beslektet med sosialantropologiske teorier om at gjenstander har en historie (Kopytoff 1986:64-68; Weiner 1992:60-63), og at denne virker tilbake på eierens sosiale identitet (Weiner 1992:36). Den symbolske kraften til gjenstandene markeres ved at det aldri ble laget hjemlige kopier av for eksempel romerske drikkesett.

Som slike elitesymboler hevdes det at gjenstandene kan ha blitt aktivt rangskapende og legitimerende i oppbygningen av en elite (Hedeager 1992:92), i et samfunn hvor likhetsideologien hadde vært i fokus. Det tyder på at kontakten med Romerriket kan ha ført til en økt sosial lagdeling. Den tidlige importen kan i hvert fall ha medført et mer synlig hierarkisk samfunn, hvor variasjonene i det arkeologiske materialet blir tydeligere enn før. Disse gjenstandene sirkulerte blant eliten som luksus- og seremonigjenstander gjennom gavehandel (Hedeager 1990:90-91). De romerske gjenstandene i Norge hadde en lengre omløpstid enn de danske (Lund Hansen 1990:84).

Hedeager (1979b:222, 1990:90-93) har sett for seg at den resiproke gavehandelen imellom eliten, etter hvert ble erstattet eller utvidet av et prestisjevarsystem. Forskjellen er at prestisjegjenstandene; de romerske gjenstandene og andre luksusgjenstander, også begynte å inngå i et redistributivt system av varer og tjenester mellom lederen og hans vasaller. Dette antas å ha skapt nye allianser og avhengighetsforhold (Ekholm 1972:98-101,128-129, 1977; Friedman og Rowlands 1977:224-228; Hedeager 1990:91; Jensen 2003:390). Før jeg gjør rede for prestisjevarsystemet, vil jeg vise at oppkomsten av et slikt system kan være knyttet til kontakten med Romerriket. Dette henger sammen med at utvekslingen mellom leder og vasall var uavhengig av slektskap. Fremveksten av prestisjevarsystemet i romertidens Skandinavia har dermed blitt satt i sammenheng med en utvikling av en sentralmakt som ikke var bundet av de tradisjonelle slektskapsforpliktelser (Hedeager 1990:90-92). Indre forutsetninger for en slik utvikling kan ha vært en demografisk og økologisk krise, mens ytre ideologiske drivkrefter kan finnes i nettopp kontakten med Romerriket (Hedeager 1990:189; Jensen 2003:390). Denne kontakten spredte, som nevnt, kjennskap om romersk lederideologi. Det var en ideologi som ikke var basert på lojalitet til stammen eller tilsvarende, men til

keiseren. En slik ideologi muliggjorde prestisjevarsystemet, da det kan ha blitt mulig for lederne å knytte til seg vasaller utenfor stammen (Hedeager 1990:140).

Uttekslingen i prestisjevarsystemet antas å ha foregått ved at vasallene, som nevnt, skal ha mottatt prestisjegjenstander fra lederne. Vasallene kan dessuten ha blitt tilbudt naturalier og/eller tjenester, som for eksempel militær sikkerhet. Til gjengjeld fikk lederne lokale varer fra vasallene, ikke ulikt romersk tribut. Disse lokale produktene kan ha blitt brukt til anskaffelse av nye prestisjegjenstander, slik at systemet ble holdt ved like. Det hevdes at enkelte *unika* eller *uavhengelige eiendeler*, som var nødvendige for lederens legitimitet, blir holdt utenfor utvekslingen i et slikt system (Kopytoff 1986, Weiner 1992).

Prestisjevarsystemet antas å være basert på et personlig monopol/kontroll over tilførselen av prestisjegjenstandene; de romerske luksusvarene. Mistet man monopolet mistet man sin elitestilling. Dette har sammenheng med at lederen kan ha hatt kontroll over andre nettopp gjennom deres behov for prestisjegjenstander (Ekholm 1972:100-101). Slike gjenstander kan blant annet ha blitt brukt som betaling for religiøse eller medisinske ytelser, innvielsesritualer, bøter eller ved begravelser. Redistribusjonen av prestisjegjenstander og mat skal således ha vært nødvendig for å opprettholde *status quo*.

Følgene av dette systemet er at samfunnets ledere, ved å knytte allianser og avhengighetsforhold til vasaller, fikk økt sin maktbase. Ledere med mange vasaller kan dermed ha begynt å skille seg ut fra ledere med færre vasaller. Det kan dessuten ha oppstått en distinksjon mellom vasaller med prestisjegjenstander og vanlige bønder. Prestisjevarsystemet kan altså ha resultert i en økt sosial differensiering.

Flere arkeologer mener at lokale ledere utnyttet den nye kunnskapen om romersk lederideologi, krigføring og organisering til også å skaffe seg en hird eller et følge (Hedeager 1990:140; Jensen 2003:302; Lund Hansen 1995:465; Norr 1996:160; Zachrisson 2003:98), slik vi kjenner fra yngre jernalder. Denne påstanden er derimot basert på en fortolkning av Tacitus' *comitatus*-begrep som er langt fra uproblematisk, og kan være et uttrykk for en *interpretatio Romana* (Fuglevik og Gundersen 2007:7-9). Dette begrepet benyttes både om germanerhøvdingenes følge (*Germania* 13-14), og om en romersk hustrus eskorte (*Annales* I:41, III:10). En må dermed være forsiktig med å anvende begrepet følgevesen i romertiden. Det var snarere snakk om en generell militarisering av samfunnet. Viktigheten av våpen og strid hos germanerne omtales av Tacitus (*Germania* 13-14). James (2005:276-277) hevder at kjennskapen til det romerske imperiet kan ha medført denne militariseringen. Han baserer dette på komparativ koloniforskning, som viser at et økt nivå av voldelige konflikter en av de viktigste effektene ved tilstedeværelsen av et imperium. Den romerske påvirkningen kan også

vises ved at våpenutstyret i løpet av eldre romertid utvikler seg til å bli lik det romerske (Pauli Jensen et al. 2003; Solberg 2003:81). De danske våpenofferfunn (Fuglevik 2007; Grimm 2008; Ilkjær 2003; Lund Hansen 2003), med levninger fra mulige kamper mellom et stort antall mennesker, kan vitne om militariserte samfunn. Et slikt militarisering hvor alle ble krigere, kan ikke indikere en økt sosial lagdeling. Likevel kan den ha hatt betydning for en økt variasjon i det arkeologiske materialet. Våpen fikk for eksempel en viktigere funksjon i graver (kap.4.1.).

Samtidig med denne militariseringen følger en økende tendens i løpet av romertid til at de minste gårdene blir borte, mens alle andre blir større (Herschend 2008:65; Norr 1996:160-161). En effektivisering av jordbruket og andre naturressursutnyttelser (Lund Hansen 1995:468), som følge av søken etter overskudd, kan ha vært avgjørende. Denne effektiviseringen kan ha fått impulser fra romerske ideer og idealer (Solberg 2003:89). Kjennskap til romersk tributoppkreving kan dessuten ha gjort sitt til at de små gårdene har blitt avhengige. Noen arkeologer (Herschend 2008:65; Skre 2001:10; Zacharisson 2003:98) har her foreslått at de første treller skriver seg fra denne tiden. Dette kan altså også tyde på at kontakten med Romerriket økte forskjellene i samfunnet.

Drikkegildet var et annet nytt og viktig element i romertidens samfunn. Det greske *symposium* (Arbiters *Trimalchios middag*; Connolly og Dodge 1998:53), hvor menn fra aristokratiet møttes for å spise og drikke store mengder, kan sammenlignes med dette. Det innebærer at kontakten med imperiet i sør kan ha vært av betydning for drikkegildets tilblivelse. Drikkegildet kan ha blitt brukt blant lederne i samfunnet til å skape og forsterke allianser. Videre kan drikkeseremoniene ha skapt fiktive vennskap med det overnaturlige gjennom alkoholens ekstase (Hedeager 2002:6). Michael J. Enright (1996) har skrevet om drikkegildets samfunnsstrukturerende funksjon, men han baserer seg mye på skriftlige kilder fra yngre perioder og på tanker om følgevesenet. Hans oppfatning kan dermed ikke automatisk anvendes for drikkegildets betydning i romertiden. Drikkingens betydning understrekes av at romerske drikkesett utgjør en stor andel av de romerske importvarer. Man drakk trolig av disse romerske bronsekar og glass i seremoniene. Utveksling av prestisjegenstander kan ha foregått samtidig. Det hele bærer preg av en aristokratisk livsstil. Drikkegildets framvekst kan dermed ha skapt et sosialt skille mellom de som fikk ta del i seremoniene og alle andre. Graver med drikkehorn og romerske drikkeserviser kan vitne om deltakere ved drikkegilder.

Elitens kjennskap til romersk toll, avgifter, vekt og skrift førte også etter hvert til at administrert handel ble et alternativ til gavehandelen (Lund Hansen 1990:77; Näsman

1990:111). Mens fjernhandelen i eldre romertid bestod av gavehandel med luksusvarer, får man i yngre romertid noe som kan ligne på administrert handel. Fortsatt dominerer luksusvarene, men nå begynner både fjernhandel og distribusjon av lokal produksjon å foregå på noe som kan ligne permanente handelsplasser. Overgangen fra gavehandel til administrert handel skjedde imidlertid såpass sent i Norge at dette ikke er relevant med hensyn til problemstillingen.

For å konkludere virker det altså som kontakten fra Romerriket til Norge medførte/synliggjorde en økt sosial lagdeling i romertiden. Både inntoget av de første romerske gjenstandene, prestisjevaresystemet, effektiviseringen av jordbruket og drikkegildet kan ha hatt en betydning for denne utviklingen. Sammen med militariseringen av samfunnet, kan den økte differensieringen ha vært avgjørende for at det arkeologiske materialet i romertiden er mye mer variert enn i førromersk jernalder. Disse forhold og endringer, som kontakten med Romerriket medførte, vil være aktuelle i den videre analysen av Missingen i romertiden.

5. Makt og maktsentra

I første del av dette kapitlet vil jeg gjennomgå og diskutere marxistisk teori (kap.5.1.1.) og maktteorier (kap.5.1.2.). Disse teorier er viktige elementer i analysen av Missingen i kapittel 6. Andre del av kapitlet inneholder en diskusjon om maktsentra generelt (kap.5.2.), som vil benyttes i kapittel 6 til å undersøke eksistensen og grunnlaget for et sådant på Missingen. Denne diskusjonen vil hovedsakelig fokusere på en gjennomgang av materielle indikatorer og varianter (vesentlig for 1. ledd i problemstillingen), samt en drøfting om opprinnelsen til maktsentra (sentralt for 2. ledd i problemstillingen). Til slutt i kapitlet vil jeg presentere to eksempler på plasser som har blitt tolket som sentre, Gudme på Fyn (kap.5.3.1.) og Veien i Buskerud (kap.5.3.2.).

5.1. Teorier og sentrale begreper

5.1.1. Marxistisk teori

Marxistisk teori i arkeologi kan, som nevnt, være nyttig for å studere samfunnets indre drivkrefter (Hedeager 1990:18). Hovedtrekket i denne teorien går ut på spenningsforholdet mellom de ulike samfunnsklasser, eller sosiale grupper, er drivkraften i utviklingen av samfunnet (Østerberg 1995:18). Disse gruppene kan differensieres ut fra ulik grad av økonomisk og *kulturell kapital* (Bourdieu 1995:34-35). Videre er det sentralt at denne klassemotsetningen tilsløres eller fremheves av ideologien, for å legitimere den værende samfunnsorden. Ideologi forstås her som noe som fordreier vår virkelighetsoppfatning, og er en samling ideer og symboler som plasserer den enkelte gruppe i en særstilling (Østerberg 2003:148-153). Dette innebærer for eksempel at et fattig gravmateriale ikke automatisk henviser til lav sosial status (Larsson 2005:73). Og rike graver kan tilskrives et ustabilt sosialt hierarki, eller et samfunn i endring eller etablering, som antas å bane veien for en konkurranse hvor det var viktig for etterkommerne å legitimere sin posisjon gjennom avdøde (Childe 1945). Gravene kan altså ha inngått i sosiale strategier, hvor de etterlatte gjennom gravideologien ville skjule eller fremheve motsetninger for å underbygge sine interesser (Hedeager og Tvarnø 2001:289, Kristiansen 1991:41; Prestvold 1999:180-181; Wason 1994:84). Gravene dekket et legitimeringsbehov. Den sosiale strukturen kan således ikke leses direkte ut fra gravmaterialet. Dette er ulikt praksisen i hva Karen Højlund Nielsen (1997:103) omtaler som en induktiv metode i tolkningen av graver og samfunn, hvor det blir antatt at gravene kan speile hele samfunnet.

Ideologi antas også å ha vært av betydning for huskonstruksjon, ved at ulikheter i konstruksjon kan henvise til et samfunn i endring hvor man muligens ville markere sin status (Komber 1989:5). Et hus som skiller seg ut fra andre hus, for eksempel Hus 1 på Missingen, kan vitne om en slik statusmarkering. Marxistisk teori tilsier altså at tolkninger av det arkeologiske materialet må ta hensyn til sosiale strategier. De økte variasjonene i romertidens materielle kultur kan dermed relateres til et behov for statusmarkering, som oppstod grunnet endringene møtet med romerske impulser og gjenstander skapte.

Ian Hodder (1991:67-70) har kritisert marxistisk teori for å ikke legge nok vekt på den kulturelle konteksten. Det tas ikke hensyn til at gjenstander kan ha ulike meninger hos forskjellige sosiale grupper. Imidlertid har også han fremhevet den symbolske dimensjonen til materiell kultur og dens anvendelse i sosiale strategier (Hodder 1979:450, 1991:22). Dette vil være viktig i den forestående analysen.

5.1.2. Maktteorier

For å belyse et eventuelt maktsenter på Missingen er maktteorier nyttige. Disse teoriene omhandler hva makt er, hvordan makt fungerer og hvilke typer den kan deles inn i.

Makt er nært knyttet til en tilstand av sosial ulikhet, og et nøkkelbegrep i maktteorier er dominans (Larsson 1991:23). Det kan være elitens redskap i den stadige spenningen mellom de ulike sosiale gruppene i samfunnet. Sosiologen Weber nevnes ofte når arkeologer diskuterer makt (Hodder 1999:73; Næss 1991:136-138). Weber (2000 [1921, 1922]:74) definerte makt som en persons evne til å presse gjennom sin egen vilje på andre mennesker, til tross for motstand. Maktdefinisjonen hans er nært beslektet med det å ha herredømme, som er å få noen til å adlyde ens befalinger (Weber 2000 [1921, 1922]:91).

Webers teorier om makt og herredømme er beslektet med Bourdieus begrep *symbolsk vold*. *Symbolsk vold* går ut på at en dominerende gruppe påfører andre grupper, klasser eller individer i det sosiale rom bestemte meninger og betydninger (Bourdieu og Passeron 1977:4). Dette skjer på en slik måte at de dominerte vil anse disse meningene og betydningene som naturlige. Kampen mellom klassene er således synlig også i Bourdieus arbeider (Østerberg 1995:18). Forskjellen fra Webers teori er at her eksisterer ingen plikt eller motstand. Naturliggjøringen av menns dominans over kvinner (Bourdieu 2001:33-42), eller en gruppes naturlige makt over andre kan skyldes *symbolsk vold*. Et konkret eksempel er hvordan skolebøker bestemmer hva vi lærer på skolen (Bourdieu og Passeron 1977:5). Mye av vår kunnskap avhenger av hva forfatterne har lagt vekt på. Det samme gjelder nyhetssendinger på TV eller radio. Middelalderkirkens bestemmelser om at jorden var flat og at enkelte

mennesker var hekser er et annet eksempel på *symbolsk vold*. Kirken var Guds myndighet på jorden og i kraft av dette ble dens meninger lov. Ritualer som legitimerer og naturliggjør de værende forholdene slik at de undertrykte ikke ser noe alternativ (Shanks og Tilley 1982:133), er ytterligere et eksempel. *Symbolsk vold* er i tilfeller mer virkningsfullt enn fysisk vold. Den ligger nemlig, mer eller mindre ureflektert, til grunn for handlinger og tanker, og legitimerer dessuten den sosiale orden.

Sosiologen Mann (1986) tar opp det han kaller de fire typene av sosial makt. Makt er ifølge Mann (1986:6), evnen til å søke og å oppnå mål gjennom beherskelse av ens miljø. De fire typene av sosial makt er ideologisk, økonomisk, militær og politisk (Mann 1986:2-11). Disse typene vil gjennomgå ytterligere i kapittel 5.2. Her er det viktig å påpeke at dette er en svært forenklet inndeling, spesielt for et forhistorisk samfunn. I virkeligheten er og var disse makttypene vanskelig å skille fra hverandre.

Webers maktdefinisjon og Bourdieus *symbolske vold* vil fungere som en bakgrunn for diskusjonen, mens Manns fire makttyper skal benyttes mer direkte i analysen av Missingen.

5.2. Diskusjon om opprinnelsen, indikatorer og varianter av maktsentra

Et maktsenter er et sted hvor én eller flere makttyper kan påvises, men hvor ikke alle disse trengte å være tilstede samtidig (Fyllingsnes 1999:310). Disse makttypene er som nevnt ovenfor, jfr. Mann (1986), ideologisk, økonomisk, politisk og militær makt. Jeg velger her å fokusere på Manns makttyper, fordi de gir et oversiktlig bilde av hva slags makt som kan ha eksistert på et maktsenter. Dessuten er det mer plausibelt at man kan tolke en av disse makttypene ut fra det arkeologiske materialet, enn Webers herredømme eller Bourdieus *symbolske vold* (kap.5.1.2.).

I dette kapittelet vil jeg gjennomgå hver enkelt makttipe som potensielt grunnlag for maktsentra. Hvilke mulige mekanismer som kan ha ligget bak makttypene vil være sentralt. Disse fortolkningene må bygges på det arkeologiske materialet og dets kulturelle og topografiske kontekst. I tillegg vil jeg presentere mulige arkeologiske indikatorer på makttypene/maktsentra. Disse kan indikere mer enn én makttipe, men fremstilles fortrinnsvis kun under den mest nærliggende makttypen. Enkelte av indikatorene fantes ikke i eldre romertid, men de nevnes likevel for å få en oversikt. Til slutt vil det gjøres rede for ulike hierarkiske inndelinger av slike sentra. Disse tre elementene: opphav, indikatorer og varianter, er sammenligningsgrunnlaget som skal belyse et eventuelt maktsenter på Missingen/Råde i kapittel 6. Her er det innledningsvis viktig å påpeke at det finnes grader av makt og

innflytelse, og de fire makttypene er som regel nært knyttet til hverandre, hvor den ene forutsetter den andre.

5.2.1. Ideologisk makt. Kultplassen, tingstedet og hallen

Ideologisk makt er, som *symbolsk vold*, knyttet til kontroll over meninger og normer (Blanton 1995:112; Mann 1986:22-23). Den kan således blant annet ha sitt opphav i gjenfortellinger av myter og historie (Skirbekk 1999:64), fenomener som kan utnyttes til å påvirke andres virkelighetsoppfatning. Hos Karl Marx henger denne makttypen nøye sammen med økonomisk makt. De herskendes tanker, altså tankene til de som satt med økonomisk makt, var også de herskende tanker (Østerberg 2003:149). Disse mytene og tankene, spesielt kontrollen over dem, er vanskelig å påvise i det arkeologiske materialet. Kontroll over utøvelsen av offerritualer, og således forbindelsen til det overnaturlige, kan være en annen viktig grunn til at noen får ideologisk makt (Mann 1986:22-23). Denne kontakten kan i forhistorisk tid ha blitt brukt til å legitimere både juridiske avgjørelser og den politiske stillingen i samfunnet (Opedal 2005:9-10). Ritualene antas å utgjøre scenen hvor den sosiale orden ble formet (Warmind 2004:135), og kan dermed ha skapt meninger og verdier til fordel for enkelte (Bell 1997:82). Som myter, er offerritualer vanskelig å se i det arkeologiske materialet, men spor etter selve ofringen kan det være mulig å påvise. Depoter har for eksempel blitt tolket som ofringer (Hedeager 1991:204). Hvis disse er sentralisert rundt en bosetning kan det også være mulig å trekke slutninger om kontroll. Potensielle steder hvor denne makten kan ha manifestert seg på er kultplassen, tingstedet og i hallen. Tegn etter slike strukturer kan således være mulige indikatorer på ideologisk makt. Nå vil jeg derfor gå gjennom hvordan ideologisk makt kan knyttes til kultplasser, tingsteder og haller, samt vise de vanligste indikatorene på disse. Hallene vil behandles fylldigst, grunnet tolkningen om at Hus 1 på Missingen kan ha vært en hall.

Kultplassen kan ha vært et sted hvor myter, historie, religiøse ritualer og formler, viktige elementer for en ideologisk makt, ble utført og bortlært (Fabech 1999a:458). Statuer, brakteater, gullgubber, gravplasser og deponeringer kan alle vitne om tilstedeværelsen av kult og mulige kultplasser (Helgesson 2002:26-27). Gravplasser kan for eksempel ses på som kultplasser for forfedredyrkelse (Bukkemoen 2007:218). Gjenbruk av gravhauger forsterker dette bildet (Härke 2001:20). Depoter har ofte blitt knyttet til sakrale ofringer til gudene, om de ikke var profane gjemte skatter (Hedeager 1991:204). Slike ofringer finner ofte sted i grensesoner, for eksempel der land møter vann, hvor kontakten med gudene er på sitt sterkeste (Fabech 1999a:464). Eksempler på stedsnavn som vitner om kult er navn som er

sammensatt med gudenavn eller inneholder *hov*, **al*, *vi*, *åker* eller *harg* (Brink 1996:241-266). *Hov* kan ha vært en bygning brukt blant annet til kultisk aktivitet. Det samme gjelder **Al*. *Vi* betyr ”*hellig*”. *Åker* er ofte sammensatt med gudenavn, og *harg* kan vitne om et steinalter hvor mulige ofringer kan ha forekommet.

På tingstedet/forsamlingsplassen kan noen med ideologisk makt, i form av overnaturlige forbindelser, ha tatt juridiske og politiske avgjørelser. En kontakt med gudene, som indikeres av oppreiste steiner, stokker eller trær (Brink 2004:312-313), kan ha gitt gyldighet til disse avgjørelsene. Ellers markeres tingstedene ofte med store gravhauger, såkalte tinghauger, eller hele nekropoler (Brink 2004:309). Disse vitner om at man, også gjennom forfedrenes tilstedeværelse, kan ha legitimert tingets autoritet. Videre kan stedsnavn som inneholder *haug* eller *åker* vitne om mulige tingssteder (Brink 1996:262-265).

Det finnes mange ulike tolkninger om haller og deres funksjoner. En betydelig del av tolkningene baserer seg på funnmateriale fra yngre jernalder, hvor blant annet militær makt og hirden/følget er sentral, jfr. Enright (1996) og Skre (1998:259-260). Det er ikke sikkert at en slik organisasjon eksisterte i romertiden (kap.4.2.3.). Man må altså være kritisk til å se på funksjonene til haller som noe universelt i tid og rom. Flere av disse antatte funksjonene kan knyttes til en ideologisk makt, selv om noen også kan indikere politisk og økonomisk makt. Det hevdes for eksempel at hallen fungerte som sentrum i det menneskelige mikrokosmos, og var et symbol på makt, stabilitet og godt lederskap (Hedeager 2004a:162). De kan ha fungert, ifølge Hedeager, både som teater, rettssal og kulthus, eller som Frands Herschend (1993:196) betoner, et sted hvor eliten skapte en muntlig tradisjon som legitimerte deres stilling. Det blir hevdet at her kan lederen ha styrket, utøvd og rettferdiggjort sin makt ved blant annet drikkegilder, forlegning av jord, gavegivning og inngåelse av oppfostringsavtaler og ekteskap (Gansum 2008:203; Herschend 1993:178; Løken 2001:50). Dyreofringer kan også ha blitt foretatt i hallene (Gansum 2008:205). Det er rimelig å anta at eierne av slike bygninger kan ha kontrollert samfunnets meninger og normer, jfr. ideologisk makt.

En hall er vanligvis et helt hus, men kan også være egne rom (Herschend 1993:190). Haller tilhører store bosetninger, hvor de har en fremtredende posisjon i forhold til andre hus og topografi (Herschend 1993:182). Rent arkitektonisk består de av et rom med et minimum av takbærende stolper. Dette betyr at det er ekstra stor plass mellom stolpeparene, og at et av stolpeparene er trukket ut mot veggen (Løken 2001:56). Ildstedene i haller brukes ikke i forbindelse med håndverk, eller til å lage mat. Dette har man funnet ut ved at det mangler husholdskeramikk og håndverksavfall rundt og i disse ildstedene (Herschend 1993:184, 190). De inneholder dessuten lite skjørbrønt stein, et vanlig trekk ved kokegroper (Løken 2001:59).

Imidlertid finner man ofte andre, mer eksklusive gjenstander i hallen sammenlignet med boligdelen i hovedhuset hvor husholdskeramikken er dominerende (Herschend 1993:183). Eksempler på dette er importmateriale, bronsesmykker og glass (Herschend 1993:184; Løken 2001:70). Mulige stedsnavnsindikatorer på haller er *hall* og *sal* (Løken 2001:50), ofte sammensatt med gudenavn, samt *hov* og kanskje **al*, *vi*, *harg*, *husa* og *bo* (Brink 1996:248-260).

5.2.2. Økonomisk makt. Handelsplassen, smedgården og intensjonalitet

Økonomisk makt kan ofte ha sin opprinnelse i kontrollen av handel og spesialisert håndverk, eller rikdom i naturressurser (Hayden 1995:19; Mann 1986:24). En strategisk beliggenhet av bosetningen med hensyn til kontaktlinjene, samt handelskontakter som medførte nye impulser og en tilgang på ettertraktede gjenstander, kan ha vært viktige for kontrollen av handel. For å kontrollere tilførselen av prestisjegjenstandene var det nødvendig med en *kulturell kapital*, som knyttet personen(e) til en elite (se kap.4.2.2.2. og 4.2.3.). *Kulturell kapital* består av kunnskap, ideer, vaner og språkbruk (Korsnes et al. 1997:170). På maktsentra kan gavehandel ha vært like viktig som administrert handel. Kontrollen over det spesialiserte håndverket kan skyldes, et vanskelig påvisbart, behov for en større mengde med spesialiserte håndverksprodukter. En boplasslokalisering med tilgang til både rike innmarks- og utmarksressurser kan videre ha vært essensielt for en eventuell naturressursrikdom. Ellers kan en militær makt med mulighet for innkrevning av tributt ha gitt enkelte økonomisk makt (Hayden 1995:31-35; Jørgensen 2002:216-217). Indikatorer etter økonomisk makt kan finnes på handelsplasser og smedgårder. Der foregikk det trolig en sentralt kontrollert handel og håndverk som nettopp kan ha sammenheng med økonomisk makt. Etter å ha gått gjennom disse, vil jeg se på forskjellen mellom uintensjonelle og intensjonelle nedlegninger med hensyn til økonomisk makt.

Handelsplassene forbindes vanligvis med administrert handel og yngre romertid eller senere (Fabech og Ringtved 1995:18-19). Det er likevel interessant å belyse dem, for å få en oversikt over generelle handelsindikatorer. En vanlig indikator på handelsplassene er områder uten spor av permanent bebyggelse og jordbruk, men med tykke kulturlag av funn (Thomsen 1991:25). De var altså sesongmessige markeder uten fast bosetning. Håndverkere fantes sannsynligvis på disse markedene (Thomsen 1989:40-46). Mynter, vektlodd og konsentrasjoner av fremmede gjenstander kan vitne om handelen som fant sted der. Maktsentra generelt, men handelsplasser spesielt, opptok en sentral posisjon geografisk

(Aston 1986:49). Dette gjelder både ressursmessig og med hensyn til kommunikasjon (Fabeck og Ringtved 1995:19, 25-26).

Smeden, som produsent av et spesialisert håndverk, kan være knyttet til økonomisk makt. I tillegg kan det å transformere råvarer til gjenstander ha blitt sett på som noe kultisk eller overnaturlig (Hedeager 2001:485), slik at også en ideologisk makt ble forbundet med smedene. For å identifisere smedgårder må man se etter verkstedsmaterialet, i form av blant annet depoter med råmaterialer, avfallsprodukter og redskaper (Andersson 1991:218; Helgesson 2002:23-24; Jørgensen 1992:208, 1994:53; Solberg 2003:196). Grophus kan også vitne om mulig håndverksaktivitet (Solberg 2003:40). Dessuten kan stedsnavn, som Smedby, markere smedens gård (Brink 1996:242).

Gjenstandsfunn fra handelsplasser og smedgårder kan antas å være uintensjonelle levninger, som ikke har blitt fremhevet eller tilslørt av sosiale strategier. Materielle indikatorer på handel og håndverk herfra kan dermed vitne om at slikt faktisk eksisterte, og kan ha vært knyttet til økonomisk makt. Dette står i motsetning til intensjonelle nedlegninger, som graver og depoter. Depoter med skattefunn, størrelsen på gravhauger, og gravgaver har ofte og ukritisk blitt tolket som indikatorer på økonomisk makt og status. Både Hedeager (2005:521; Hedeager og Tvarnø 2001:288) og Myhre (1987:169, 1992:164) har hevdet at monumentale gravhauger markerer sentrale maktområder. En viss grad av rikdom må ha vært til stede. Grunnet dette materialets mulige intensjonelt tilslørende eller fremhevende funksjon, må man imidlertid være forsiktig med å automatisk tolke økonomisk makt ut fra slike storslåtte funn. Spesielt fravær av slike funn kan da føre inn på feiltolkninger. Rike og store graver trenger således ikke spesifikt å bety økonomisk makt, men kan vitne om et samfunn i endring eller etablering, hvor det var viktig å legitimere sin posisjon (Hedeager og Tvarnø 2001:289; Kristiansen 1991:41; Prestvold 1999:180-181; Rødstrud 2004:282; Wason 1994:84).

5.2.3. Militær makt

Militær makt kan knyttes til et samfunnsbehov etter et organisert fysisk forsvar, og den offensive nytten ved dette (Mann 1986:25-26). Som det ble beskrevet i kapittel 4, kan kontakten med Romerriket ha vært viktig for oppkomsten av et militarisert samfunn. Økonomisk makt og et prestisjevarer-system, som kan ha skapt et avhengighetsforhold mellom lederen og hans vasaller - potensielle soldater, kan videre ha vært av betydning for å oppnå militær makt. Krigsdyktighet kan ha vært en annen måte å skaffe seg militær makt på

(Hedeager og Tvarnø 2001:99-101). Krigsdyktighet er imidlertid vanskelig å påvise arkeologisk. Gjennom militær makt kunne man tvinge andre inn i et avhengighetsforhold.

Mulige indikatorer på militær makt er store båtnaust, og befestninger som bygdeborger og tunanlegg (Mitlid 2008:477). Våpengraver har også blitt ansett som mulige symboler på retten til å utøve, blant annet militær, makt (Martens 2008:317), i et samfunn preget av sosial konkurranse. Våpen i graver kan derimot også skyldes en tilsløring av faktiske tilstander, eller at dette var en norm, som ikke nødvendigvis hadde noe med militær makt å gjøre. Stedsnavn som inneholder forhistoriske krigertitler kan knyttes til militær makt. Eksempler på slike er *karl*, *rinkar*, *thægnar*, *drængiar* og *svenner* (Brink 1996:241-242, 267-268).

5.2.4. Politisk makt

Politisk makt kan føre sitt opphav tilbake til samfunnsnytt av en sentralisert, institusjonalisert og territorial regulering av ulike aspekter ved sosiale relasjoner (Mann 1986:26-27). Mens de andre tre makttypene kan ha vært involvert i alle mulige sosiale relasjoner, var politisk makt i høyere grad knyttet til senteret og utøvd ut fra dette. Politisk makt innebar kontrollen med det profane styret av senteret og dets anliggender. Denne retten til å herske er ofte basert på en kontroll av militær organisasjon og økonomisk produktivitet, samt ideologisk legitimering (Mitlid 2008:476; Söderberg 2003:284; Thomasson 1998:84). Personer med politisk makt kan dermed ha hatt kontrollen over både kontakten med det overnaturlige, styrt handelsplassen, produksjonen og militære funksjoner. Den politiske lederen kan for eksempel ha vært både religiøs leder og dommer (Helgesson 1998:40-41). Politisk allierte og muligheten til å nå flest mulig var viktig.

Stedsnavn som antas å markere tilstedeværelsen av politiske ledere kan indikere politisk makt. *Konungr*, *neskonungr*, *drótt*, *jarl*, *hersir*/**hærse*, **vise*, **styrir* er eksempler på slike (Brink 1996:267-268). Stedsnavnene *Tuna*, *Husa* og *Huseby* kan også ha sammenheng med politisk makt (Brink 1996:248-249, 263-264, 1999b). Dessuten har spesielle gravgjenstander av gull, som halsringer, kolbearmringer og helt spesielle våpentilbehør, på grunn av sin eksklusivitet blitt satt i forbindelse med politiske ledere og makt (Fonnesbech-Sandberg 1991a:236-238, 1991b:233-236; Lund Hansen 1991:91; Storgaard 2003:116). Drikkehorn og de romerske drikkeserviser, som kan knyttes til drikkeseremoniene i haller, er lignende indikatorer. Her må man igjen være forsiktig med å se graver som speil på samfunnsstrukturen.

5.2.5. Varianter av maktsentra

Maktsentra kan ha hatt ulik grad av betydning, deriblant lokal, regional og overregional betydning. Årsaken til en inndeling hvor noen maktsentra har større betydning enn andre avhenger ofte av sosiale forhold og økologiske faktorer (Arnold 1995:88; Lundmark 1984:14). Et eksempel på en klassifisering av sentra er Lund Hansens (1991:91-93; 1995:461) inndeling av graver ved og rundt gravplassen Himlingøje på Stevns i Danmark. Himlingøje er de rikeste gravene i Danmark fra 200-tallet, og representerer en gruppe som kanskje fikk sin rikdom ved å kontrollere vareutvekslingen mellom Romerriket og Sør-Skandinavia (Jensen 2003:490; Jørgensen 1995:106; Lund Hansen 1995). Denne rikdommen antas å ha blitt distribuert videre til nær- og fjerntliggende sentra i Øst-Danmark. Kun på Himlingøje fantes kolbearmringer. Det fantes ormehodearmringer på Himlingøje og på steder tolket som nærliggende sentra. Ormehodefingerringer, sølvbegre eller import fantes på Himlingøje, de mulige nærliggende sentra og i antatt fjerntliggende satellittområder. Denne inndelingen har en svakhet ved at den ukritisk leser sosial struktur og hierarki direkte ut fra graver.

5.2.6. Konklusjon om maktsentra

Maktsentra kan altså defineres som steder hvor noen med ideologisk, økonomisk, militær eller politisk makt holdt til. Blant annet kultplasser, tingsteder, haller, handel/handelsplasser, smedgårder, bygdeboger og, med forsiktighet, spesielle gravgaver og stedsnavn kan indikere tilstedeværelsen av disse makttypene. Haller kan for eksempel muligens indikere både ideologisk, økonomisk og politisk makt. Disse indikatorene kan finnes både i lokal- og regionalområdet til senteret.

Slike maktsentra kan ha oppstått som følge av en rekke mulig mekanismer, som her må kunne påvises i det arkeologiske materialet i lokal-, regional- eller det overregionale området til senteret. Disse mekanismene kan ha vært en strategisk beliggenhet med hensyn til ferdsel, god tilgang på jordbruks- og utmarksressurser, en sosial konkurranse som gjorde det nødvendig å kommunisere makt og kontakter (jordiske). Andre mulige mekanismer er individer eller gruppers initiativ og kultiske og ideologiske forhold, men disse er vanskeligere å påvise i det arkeologiske materialet. Maktsentra kan ha hatt lokal, regional og/eller overregional betydning.

For å undersøke tilstedeværelsen og bakgrunnen for et potensielt maktsenter på Missingen skal jeg søke etter disse generelle indikatorene og mekanismene i konteksten til Hus 1 (kap.6).

5.3. To eksempler på sentra

Jeg vil nå representere to konkrete maktsentra fra romertiden: Gudme og Veien. Disse skal i kapittel 6 sammenlignes med materialet fra Missingen/Råde, for å belyse et eventuelt maktsenter der. Hovedvekten i fremstillingen av Gudme og Veien vil dermed legges på hvordan disse stedene kan defineres som maktsentra, og mulige årsaker til deres fremvekst. Presentasjonen vil basere seg på foregående gjennomgang av maktsentra generelt (kap.5.2.).

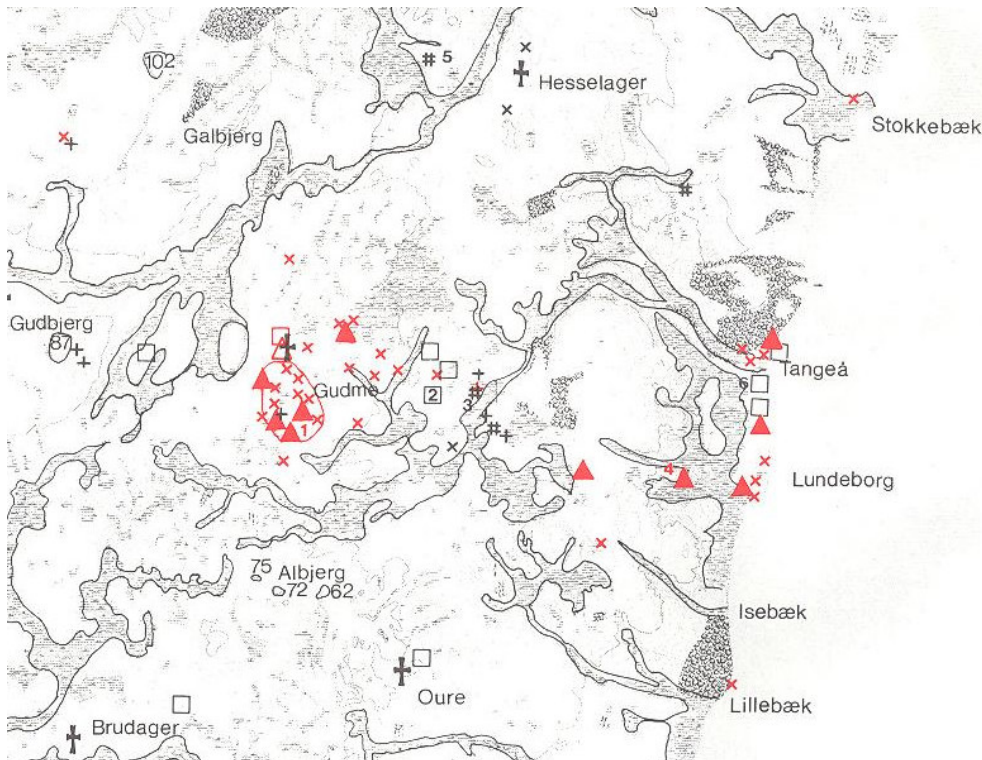
5.3.1. Gudme

Gudme ligger på den sørøstlige siden av Fyn i Danmark. Gudme anses som den eldste og største sentralplassen i Skandinavia (Hedeager 2004a:163). Sentralplasser var spesielle maktsentra hvor man, i tillegg til tilstedeværelsen av mennesker med makt, hadde samlet regionens viktigste samfunnsinstitusjoner og -tjenester (jfr. Brink 1996, 1999a, 1999b, 2004; Christaller 1966 [1933]; Fabech 1998, 1999a, 1999b; Fabech og Ringtved 1995; Helgesson 1998, 2002; Näsman 1991). En datering av Gudmes storhetstid er yngre romertid og folkevandringstid, men bosetningen strekker seg fra førromersk jernalder og fram til dagens by (Fabech og Ringtved 1995:15-16).

Sentrale deler av Gudme har blitt delt inn i verkstedsområder, i bruk fra 200-tallet, og områder hvor man noe ukritisk hevder at krigere av høy rang holdt til rundt år 500 (Jørgensen 1992:211-212). Verkstedsområdene består av et uvanlig stort antall gårder uten fjøs, men med tilknyttede spesialiserte verksteder markert ved metalldepoter (Jensen 2003:418; Jørgensen 1992:205, 1995:89; Thrane 1993:16). Blant annet gullringer, romerske mynter, redskaper til å stemple gullblikk og to blyvekter, som kan knyttes til smedvirksomhet (Jørgensen 1992:208, 1994:53), ble funnet i depotene (Vang Petersen 1994:30-37). Det er mengden av mulig håndverksmateriale på Gudme som tyder på at det var smeder der. Et av husene, en hall, lå strategisk plassert midt i bebyggelsen. Det var større enn de andre, 47 m langt, 10 m bredt og båret av 80 cm brede stolper (Fabech og Ringtved 1995:17; Jensen 2003:419-422; Jørgensen 1995:91). Like ved stod det i tillegg en hall på 25 x 11 m. Begge har ut fra gjenstandsmaterialet blitt datert til 200-300-tallet (Sørensen 1994:31-33). Funnmaterialet i disse bestod av for eksempel sydøsteuropeiske gullsmykker og romerske gjenstander, deriblant 115 denarer, men ikke noe håndverksmateriale. Alle myntene i dette området kan ha fungert som råmateriale for smedene (Kromann 1994:66). Ingen graver er funnet her (Michaelsen 1994:51).

I området, hvor man tror at krigere av høy rang holdt til, er det fra tiårene rundt 500 blitt nedlagt store gulldepoter. Gullgjenstandene kan ha hatt et lokalt opphav og deles i halsringer, amuletter eller smykker og sverdtilbehør som ringknapper fra sverdhjalt og munnblikk til sverdskjeder (Thrane 1993:24, 46; Vang Petersen 1994:37-38). Slike gullgjenstander har blitt tolket som tegn på militære og politiske ledere med kontakter til høytrangerte krigere hos Merovingerne i Frankerriket (Fabech og Ringtved 1995:16, Jørgensen 1992:211-212). Gjenstandene er altså opphavet til tolkningen om krigerne av høy rang. En må være kritisk til holdbarheten i slike tolkninger, hvor man induktivt leser sosial struktur ut fra én type arkeologiske materiale. Det er videre verdt å merke seg at selve våpnene er svært sjeldne på Gudme. Henrik Thrane (1993:45, 1998:254) har knyttet dette til et mulig forbud mot å bære våpen i området, som et slags fredhellig sted. Fravær av våpen kan derimot også skyldes manglende nødvendighet, eller at normen med å legge ned våpen ikke var til stede på Gudme. På lokalområdet til Gudme fantes altså maktindikatorene: haller, smedgårder og mulige kultplasser.

Regionalområdet til Gudme (fig. 11) er et område på omtrent 100 km² (Fabech og Ringtved 1995:17). Derfra har man funnet tegn etter handel og håndverk, gravplasser, gullskatter og stedsnavn som tyder på kultisk aktivitet. Tegnene etter handel og håndverk ble oppdaget på Lundeborg. Lundeborg ligger strategisk til langs Store Bælt, 5 km øst for Gudme. Her er det ingen funn som vitner om jordbruksdrift og permanent bebyggelse, og materialet peker på en funksjonsinndeling i form av handels- og håndverksområder. Gjenstandsmaterialet viser at aktiviteten ved Lundeborg varte fra 200-tallet til 700-tallet, med størst betydning før 550 (Thomsen 1991:26; Thrane 1993:17-20). Det antas at det foregikk en administrert handel her, muligens styrt fra eliten på Gudme (Fabech og Ringtved 1995:18-19; Thomsen 1991:28-29; Thrane 1993:48). Funn av for eksempel bare knuste og kasserte importglass kan tyde på at dette var en mellomstasjon i en slik handel. Tilknytningen til Gudme understrekes ved at det kan virke som aktiviteten på Lundeborg oppstod og forsvant som følge av forhold på Gudme (Jørgensen 1995:91). Fremmede glassperler, denarer, vektlodd og betalingsgull er andre potensielle vitner på denne handelen. De fleste denarene er, i likhet med Missingens, fra Marcus Aurelius' periode (Thomsen 1989:43). Dette kan ha sammenheng med Markomannerkrigene (166-180 e.Kr.), hvor nordlige deler av Europa kanskje ble favorisert med romerske gjenstander for å skape allierte (Jensen 2003:490). Funn av verktøy og skrapmetall viser muligens at smeder, tømrere, keramikere, gull- og sølvsmeder, bronsestøpere, ravsmeder og perlemakere fantes på Lundeborg i yngre romertid og folkevandringstid (Thomsen 1991:29).

Figur 11: Kart over regionalområdet til Gudme. Omtrentlig målestokk i cm 1: 91000. 3: Møllegårdsmarken, 4: Broholmskatten, 5: Langå, fylt trekant: depot eller grav, +: graver og x: løsfunn. Hentet fra Thrane (1987:36)

Gravplassen Møllegårdsmarken ligger omtrent midt mellom Lundeberg og Gudme. Den var i bruk fra slutten av førromersk jernalder. Flesteparten av de 2500 gravene dateres derimot fra yngre romertid og til et stykke inn på 400-tallet (Jensen 2003:425). De aller fleste av disse, fra yngre romertid, var kremasjonsgraver med få gjenstander. Få gjenstander kan tyde på et manglende markeringsbehov, om det da ikke skyldes at gravgavene brant opp sammen med den avdøde. Noen av gravene inneholdt romerske varer, men som på Gudme var det svært lite våpen i gravene. Andre, mindre gravplasser innen regionalområdet består av flere våpen- og skjelettgraver (Thrane 1993:60-62). Noen spesielt rike graver ble funnet på Gudbjerg. Disse inneholdt drikkehorn, sverd, spyd, skjold, sporer, gullring og flere romerske metallkar (Thrane 1993:48).

Skattenedleggelsene består av blant annet den såkalte Broholmskatten fra folkevandringstid. Denne innbefatter 4,6 kg gull i form av blant annet brakteater, kolbeformete halsringer og armringer (Axboe 1994:68). I Hesselager, nord for Gudme, har man dessuten funnet en gullskatt med en halsring fra samme periode (Thomsen 1989:38-39).

Kultiske stedsnavn rundt Gudme (fig. 11), som i seg selv kan bety "gudenenes hjem", er Gudbjerg, eller "gudens berg", Albjerg, som betyr "høyden med helligdommen" og Galbjerg,

som kan bety ”*offerhøyden*” (Hedeager 2004a:158). Rundt Gudme fantes det altså, fra yngre romertid, haller, smedgårder, mulige kultplasser i form av graver og depoter, samt en handelsplass. I tillegg ble det lagt ned noen gullrike depoter i folkevandringstid. Disse maktindikatorene tyder på at det var et stort og viktig, mulig overregionalt, maktsenter her. Hva var bakgrunnen til dette senteret?

I slutten av førromersk jernalder ble det på Langå, noe nord for Gudme, gravlagt fem personer. Funn av leirkar og våpen, store jern- og bronsegryter, gullringer og en keltisk vogn viser tilknytning til lignende velutstyrte gravplasser i Nordtyskland og langt ned i Mellom-Europa (Thrane 1993:58-59). Disse vitner om at fjernkontaktene fantes akkurat her på Fyn allerede da. Kontaktene og handelen vi ser i gjenstandsmaterialet, kan ha vært viktig for oppkomsten av senteret på Gudme (Jørgensen 1995:90). Handelens viktighet understrekes ved at slutten på det antatte tyngdepunktet til Gudme, 300-500 e.Kr. (Fabech og Ringtved 1995:15-16), er samtidig med Lundeborgs tilbakegang. Gjenstandene de kjøpte og solgte kommer opprinnelig fra både kontinentet og andre deler av Skandinavia. Utformingen av maktsenteret på Gudme antas å være knyttet til det religiøse felt, som blant annet smedene, stedsnavnene og skattenedleggelsene kan vitne om. Hedeager (2004a:175) hevder at Gudme/Lundeborg komplekset kan ha blitt anlagt helt målrettet ut fra en kosmologisk modell, i form av Åsgård.

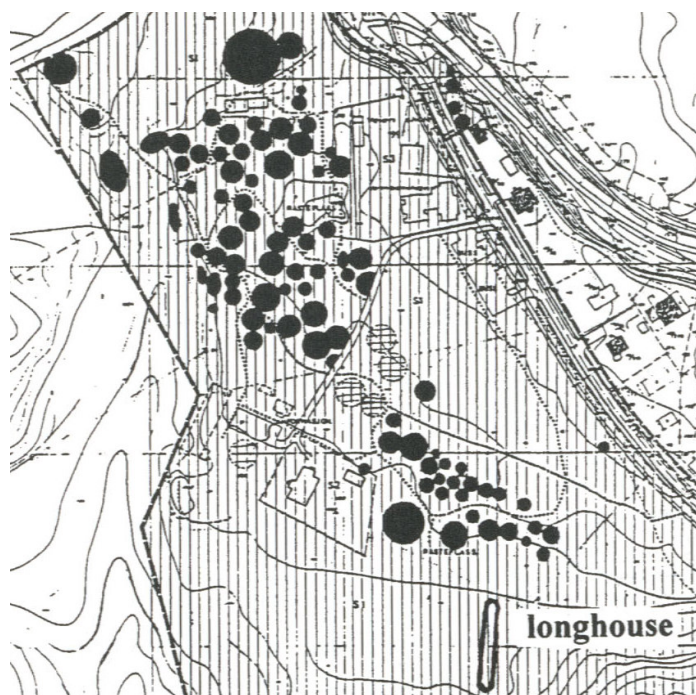
Oppkomsten av maktsenteret på Gudme kan også skyldes en mulig konkurranse med grupper fra andre deler av Fyn. Charlotte Fabech (1994:177-178) har her avgrenset hele fire områder på Fyn, ved siden av Gudme, med import fra yngre romertid og gull fra folkevandringstid. Konkurransen mellom ulike sosiale grupper driver samfunnsutviklingen (Østerberg 1995:18).

5.3.2. Veien

Gården Veien ligger i Heradsbygda på Ringerike, like nordøst for Hønefoss i Buskerud. Der ligger et av de største gravfeltene på Østlandet (Solberg 2003:106), med dateringer fra yngre bronsealder til merovingertid (Gustafson 2004:142). Et 45-47 m langt hus med et hallrom fra eldre romertid har også blitt funnet på Veien (Gustafson 2000:97, 2005a:46-50; Løken 2001:61-62).

Lokalområdet på Veien består av treskipede langhus, flatmarksgraver, kokegroper, ildsteder og det store hauggravfeltet (Gustafson 2005a:46). Husene lå på en høyde på sørsiden av gravfeltet (fig. 12), med utsikt mot Tyrifjorden. Få artefakter kan knyttes til disse husene (Gustafson 2001:195). Hus I er det nevnte huset med hall, som var 45-47 m langt og 7 til 8 m

bredt. Nord i Hus 1 lå fjøset og lageret (Løken 2001:61-62). Fosfatverdiene viser derimot at i forhold til husets størrelse var det få dyr (Gustafson 2001:195-196). I den søndre delen befant hallrommet seg. Dette er synlig ved en større fagdybde, samt stolper som er trukket ut mot veggen og stilt på langs av husets lengderetning. C-14 dateringer av stolpehull og ildsteder viser at huset kan ha blitt reist omkring år 0, og brant ved overgangen til yngre romertid (Gustafson 2005a:50). Hallrommet kan vitne om et maktsenter på Veien i eldre romertid. Hus II lå 20 m vest for Hus I, og var 36 m langt og i bredden varierte det mellom 7 og hele 10 m. Dette hadde, ifølge Lil Gustafson (2005a:55), en mer monumental og bastant utforming enn Hus I, på tross av at det var mindre. Mot midten av huset var det et stolpefritt rom på hele 70 m², som tyder på at dette også kan ha vært et hallrom. C-14 dateringer viser at Hus II mest sannsynlig er fra yngre romertid (Gustafson 2005a:52).

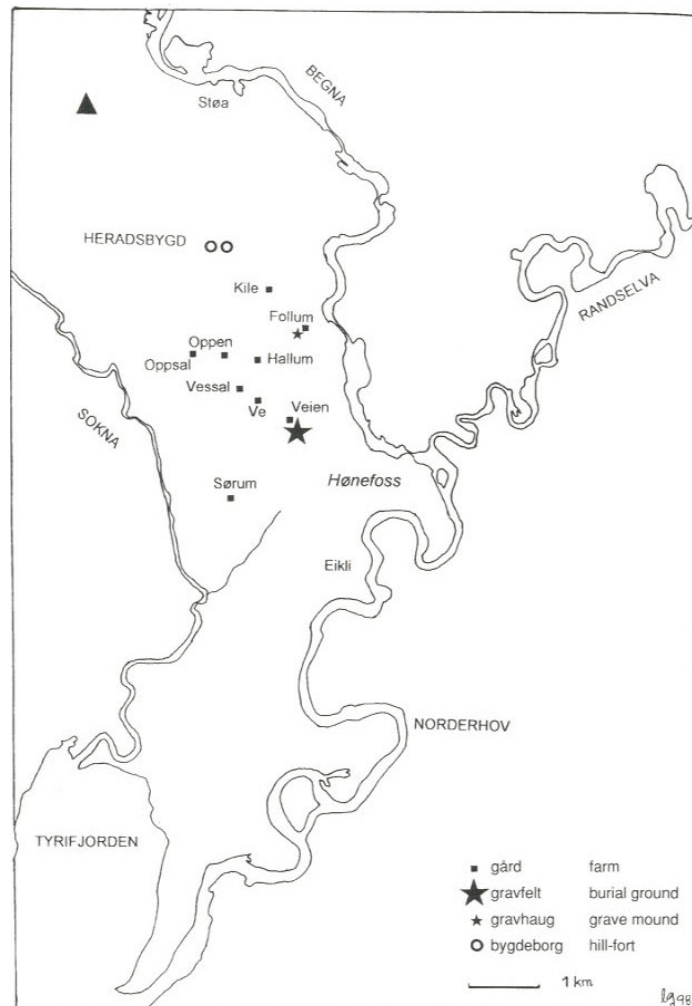
Figur 12: Hus I (longhouse) og gravfeltet på Veien. Målestokk i cm 1:2500. Hentet fra Gustafson (2001:198)

Gravfeltet på Veien var det eneste gravfeltet i hele bygda (Gustafson 2001:198; Rygh 1870:131-133). Flatmarksgravene er de eldste, fra yngre bronsealder og førromersk jernalder (Gustafson 2001:198). De viser en enkel gravskikk med kremasjon, hvor det antas at den individuelle status ikke markeres (Gustafson 2004:142-143). I eldre romertid begynte man å gravlegge i lave hauger. Fremdeles ble de avdøde kremert, men nå med mer gravgods (Gustafson 2000:103, 2001:198). Halvparten av gravene er imidlertid fortsatt uten gravgods,

og de avspeiler på ingen måte en sløsing av gravgaver (Gustafson 2004:143). Ideologien i form av gravritualene og arkitekturen kan imidlertid ha maskert motsetningene som egentlig fantes (Gustafson 2004:141). Det samtidige Hus I kan ha vært et eksempel på datidens måte å vise rikdom og makt, om det da ikke fungerte som bygdas forsamlingspunkt i sammenheng med gravfeltet (fig. 12) (Gustafson 2001:199). I yngre romertid og folkevandringstid, ble det bygd noen større hauger i utkanten av feltet. I disse fant man blant annet våpen, en østlandskjele, to ormehodegullringer, en original romersk gullmedaljong, drikkehorn, sølvbeslag og den eldste skålvekten i Norge, med ti lodd (Gustafson 2004:143; Solberg 2003:84-107). Det kan virke som det ble vanligere å markere status, noe som kan ha sammenheng med følgene av en økende kontinental kontakt (kap.4.2.). Oppkomsten av en mer privat eiendomsrett i romertid, og påfølgende konflikter og legitimeringsbehov, har blitt ansett som utslagsgivende for endringen i grav- og byggeskikk (Gustafson 2004:143). Brenningen av Hus I kan tolkes som et uttrykk for en slik konflikt om eiendomsrett (Gustafson 2005a:55).

Kokegropene på Veien lå samlet i felt som kan ha vært kultplasser hvor menneskene samlet seg for utføre matoffer til gudene (Gustafson 2000:112, 2005b:233). I to kokegroper fra førromersk jernalder har man funnet hestetenner, som kan minne om hesteofrene en kjenner fra norrøne skriftlige kilder. Hestehodene ble ifølge disse kildene ofret til gudene, mens menneskene spiste kjøttet (Gustafson 2004:144, 2005b:233-235).

Regionalområdet til Veien er Heradsbygd (fig. 13), eller området som omkranses av elvene Begna og Sokna. I nord og sør er det utmark (Gustafson 2004:141). Fra dette området er det spesielt gårdsnavn som er interessante. Nabogården til Veien heter *Ve*, som antas å bety ”*hellig sted*” (Brink 1996:261). Kanskje var dette navnet på selve gravfeltet, mens gården *Ve* først kom til etter at stedet hadde mistet sin betydning (Gustafson 2000:112). Veien eller *Veig-vin* kan også stamme fra *ve*, ved siden av at *Veig* kan bety sterk drikk (Gustafson 2000:107). Dette kan muligens knyttes til drikkeseremonier, som drikkehornene i gravene også indikerer. Slike *-vin* gårder er, sammen med *-heim* gårder, blant de eldste i landet, og kan stamme fra Kristi fødsels tid (Sandnes 1997:34). En annen av nabogårdene til Veien er *Vessal*, som tolkes som ”*salen på den hellige plassen*”. Kanskje har det en forbindelse med hallen(e) en fant på Veien. De andre gårdene i bygda har navn som viser deres lokalisering med hensyn til gravplassen som et sentrum (Gustafson 2001:199). Eksempler er *Sørum* som ligger sør for gravfeltet, og *Oppen* og *Oppsal* som ligger i et høyereliggende område.

Figur 13: Kart over Heradsbygd. Hentet fra Gustafson (2000:105)

Det har altså blitt funnet minst én hall ved siden av en kultplass/gravplass på Veien. Skålvektene kan vitne om handel og smedvirksomhet (Jørgensen 1992:208, 1994:53), samt bøter med juridisk opphav (Gustafson 2000:116). Den antakelig spesielle forhistorien/biografien til de romerske importvarene (kap.4.2.3.), som østlandskjelene og gullmedaljongen, kan indikere mennesker med makt. Drikkehornene kan knyttes til drikkegilder. Til sammen tyder disse funnene på tilstedeværelsen av et regionalt maktsenter på Veien. Dette kan ha eksistert fra eldre romertid (Hus 1) til folkevandringstid (drikkehorn). Mulige mekanismer som kan ha påvirket oppkomsten av dette, er interessant for siste ledd av problemstillingen min.

Maktsenteret kan ha oppstått fordi dette er et klart avgrenset område og et godt jordbruksland (Skre 1998:245). Det var dermed lett å påvirke menneskene innenfor området, og nok av naturressurser til å fø mange mennesker. En annen årsak kan skyldes at Heradsbygd ligger som et knutepunkt hvor elvene fra Valdres, Hallingdal og Hadeland møtes og renner ut

i Tyrifjorden. Derfra er det ikke langt til Oslofjorden. Trolig gikk ferdselen fra høyfjellet, ned skogsdaler til Tyrifjorden også tidligere langs disse elvene (Gustafson 2004:141). En eventuell handel sørover med utmarksressurser som jern, pels, skinn og gevir fra Valdres og Hallingdal kan ha vært utslagsgivende for de nye ledernes oppkomst. Man kunne forestille seg at de ved hjelp av skålvekter kan ha krevd inn avgifter for passeringen.

En tredje årsak kan eventuelt skyldes en overregional konkurranse (Gustafson 2004:144). En slik konkurranse kan ha medført nødvendigheten av en større synliggjøring av makt, slik det fremgår av materialet i yngre romertid. Konflikter med bøndene på Hadeland er en mulig faktor (Solberg 2003:105-107). En annen potensiell konkurrent kan ha eksistert på Sætrang like øst for Randselva (Gustafson 2004:144). Der har man funnet våpen og importerte gull-, sølv-, bronse- og glassgjenstander (Slomann 1959:17-25).

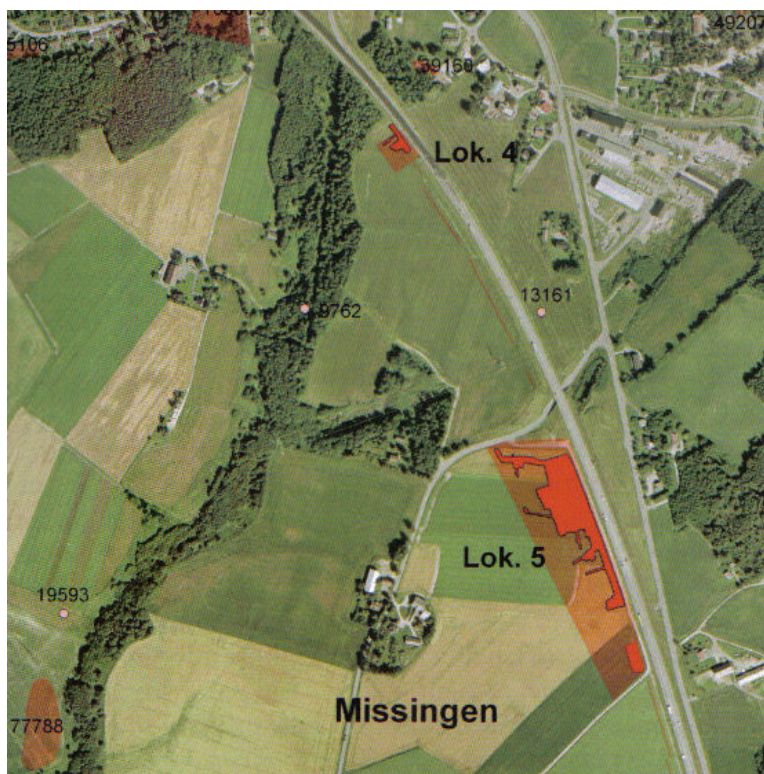
6. Missingen og makt i eldre romertid

Gjennom dette kapitlet vil det undersøkes hvordan den materielle, topografiske og kulturelle konteksten til Hus 1 på Missingen (se kap.1.3.1., 2, 3 og 4) ligner og skiller seg fra maktsentra (se kap.5). Det gjelder i forhold til både maktsentra generelt, og de konkrete eksemplene fra Gudme og Veien. Med bakgrunn i denne sammenligningen vil det analyseres hvorvidt det var et mulig maktsenter på Missingen i eldre romertid (kap.6.1.). Deretter diskuteres potensielle mekanismer som kan ha ligget bak oppkomsten av et eventuelt maktsenter der (kap.6.2.).

6.1. Missingen i lys av maktindikatorer

Tegn på eksistensen av et eventuelt maktsenter på Missingen/Råde vil søkes i lokalområdet og regionalområdet til Hus 1. Boplassfunn, gravfunn, bygdeborger, gårdsnavn og stedsnavn vil gjennomgås, med den hensikt å samle et stort nok og pålitelig utvalg av de nevnte maktindikatorene.

6.1.1. Lokalområdet

Figur 14: Kart over lokalområdet til Missingen med utgravningslokalitetene fra 2003 og 2004, samt tidligere registrerte strukturer. Hentet fra: E6-prosjektet Østfold, Kulturhistorisk Museum (Bårdseth og Sandvik 2007d:124).

6.1.1.1. Funn og strukturer fra selve boplassen

Av funnmaterialet fra Missingen (kap.2), er det spesielt Hus 1, Hus 2 og denarene som kan indikere en mulig maktmarkering. Store hus og importgjenstander fantes både på Gudme og Veien. Jeg vil først diskutere hvorvidt husene kan indikere makt.

Den midtre sonen i Hus 1 har av andre blitt tolket som et hallrom (kap.2.2.1.). Dét vil nå undersøkes, sett i lys av de nevnte hallindikatorerne (kap.5.2.1.). Haller anses å ha en fremtredende posisjon på bosetningene, noe også Hus 1 definitivt kan ha hatt. Videre har et rektangulært takbærende stolpehull, på vestsiden av huset, i det 11. paret fra nord, blitt trukket ut mot veggen. Denne stolpen stod med flatsiden på langs, inn mot huset, og ikke på tvers av huset som de andre. Den andre stolpen i paret har blitt borte under hulveien. Det er lengre avstand mellom grindene her enn ellers i huset. Resultatet ble et større, tilnærmet stolpefritt rom i midtskipet, hvor større forsamlinger kan ha møttes. De arkeologiske og naturvitenskapelige funnene, eller fraværet av sådanne, viser dessuten at det ikke foregikk matlaging eller håndverk rundt ildstedet. Altså var det likt som i andre bygninger som blir tolket som haller. Det finnes derimot ikke tegn etter eksklusive gjenstander i Hus 1, men dette kan skyldes at huset er fra en annen periode enn de fleste andre haller. Tilgangen på og anvendelsen av slike gjenstander kan ha vært ulik i forskjellige perioder. Hus 1 var dermed sannsynligvis en hall. Bårdseth (2008b:84) mener dessuten at, på bakgrunn av størrelsen, denaren og tomtekontinuiteten, kvalifiserer også Hus 2 som en mulig hall. Disse halltolkningene understrekes ved at Hus 1 og Hus 2 har egne innganger for boligdel og fjøs, noe som er nytt i hallene fra eldre romertid. Det er først i yngre romertid at separate innganger antas å spre seg til vanlige hus (Løken 1997:176).

Hallrommet i Hus 1 skal ha strukket seg mellom grind 10 til 13 (Schjelderup 2008:54). Mellom grind 13 og 14 kan det ha vært et forrom til hallen, med innganger fra begge sider. Den eventuelle østlige inngangen til hallrommet har blitt borte under hulveien. Fenomenet med å trekke en stolpe lenger ut, er for øvrig også påvist i andre hus fra eldre romertid. Ved siden av det største huset på Veien, er det funnet fire slike hus på Forsand i Rogaland (Løken 2001:56-62). Disse husene er dog noe kortere enn Hus 1 på Missingen. Trond Løken (2001:83) mener at slike haller eksisterte allerede fra slutten av førromersk jernalder, med eksempler fra både Jylland og Rogaland. Andre, som Herschend (1993:181-183), Svante Norr (1996:160-161) og Torun Zachrisson (2003:98), hevder imidlertid at de eldste haller er fra yngre romertid. Hallen(e) på Missingen er således blant de eldste i Norden.

Haller er en mulig indikator på makt, og dermed et potensielt tegn på at det kan ha vært et maktsenter på Missingen. Hallen(e) på Missingen var gjennom sin størrelse synlig på

lang avstand. Hus 1 og Hus 2 er opptil tre ganger lengre enn vanlige langhus fra eldre jernalder på Østlandet. De har blitt tolket som et uttrykk for status, rikdom og makt (Bårdseth 2008b:102). Den store fagdybden i Hus 1 kan blant annet ha symbolisert rikdom, i form av tilgang på store trær, jfr. Komber (1989:130). Store tømmerstokker, med tverrmål på opptil 100 x 61 cm, kan i seg selv tolkes som statusbærende. Slike store hus kan representere lederne i samfunnet (Wason 1994:139-140), og haller tolkes som elitens geografiske og ideologiske sentrum (Hedeager 2004a:162). De konkretiserte den aristokratiske makten i landskapet. Gjennom selve størrelsen på disse husene kan brukerne ha forsøkt å uttrykke en makt som ingen skulle tenke på å utfordre. Således kan de ha vært midler for *symbolsk vold* mot andre mennesker i regionen, og uttrykk for en ideologisk makt.

Store hus kan imidlertid også vitne om store familier (Wason 1994:139-140), eller forsamlingssteder. Haller kan dessuten ha hatt ulike funksjoner og uttrykk i forskjellige kulturelle kontekster. Hallen i Hus 1 var bare et av flere rom, og ikke hele hus slik som for eksempel de yngre hallene på Gudme, Fyn (yngre romertid), Gamle Uppsala, Uppland (merovingertid) og Lejre, Sjælland (vikingtid) (Brink 1996:246-247). Hus 1 var dessuten smalere enn disse hallene, og gjenstandsmaterialet var fattigere enn hva man tradisjonelt finner ved haller. Omstendighetene og funksjonene kan ha vært annerledes på Missingen enn i de yngre hallene. Tolkningene om haller og deres makt baserer seg ofte på de yngre hallene. Det trengs dermed flere maktindikatorer før en kan konkludere om det var et maktsenter på Missingen i eldre romertid.

De ubrente hestetennene og brente pattedyrebeina, fra dreneringsgrøfta og stolpehull i Hus 1, kan muligens fortelle om dyrefringer og/eller matrester fra drikkegilder. Det relativt store antall ildsteder og kokegroper utendørs, kan likeledes indikere behov for ytterligere kokemuligheter i forbindelse med matlaging for større forsamlinger. En mulig tolkning er at hesteofringer, potensielt tilknyttet en ideologisk makt, kan ha foregått her. Ubrente tenner og brente bein kan tyde på at hodet ble ofret, mens man spiste resten, jfr. yngre skriftlige kilder (kap.5.3.2.). Dette har likhetstrekk med sørskandinaviske hesteofferfunn fra eldre jernalder, hvor kun kraniet og fotknokler ble ofret (Oma 2001:40). Disse ofrene ble blant annet funnet i, eller nær, hus. Hesten var ifølge norrøne kilder en grenseoverskrider mellom dag og natt, eller liv og død (Oma 2001:44, 2004:71-74). Den var gudenes budbringer, og det dyret som ble ofret i de viktigste sammenhengene. Dessuten hadde levende hester en viktig kultisk funksjon. Tacitus skrev at germanerne søkte etter varsler og påminnelser gjennom hesters oppførsel (*Germania* 10). Hesten var generelt viktig i kulten hos germanerne, og den kan også ha vært det på Missingen.

Denarene som er funnet i og rundt Hus 2 vitner om import, og således kanskje økonomisk makt. Slike har også blitt funnet på Gudme, men i et mye større antall. Et interessant fenomen er at denarene fra Missingen, som nevnt i likhet med flesteparten fra Gudme, stammer fra Marcus Aurelius' tid. Det var i løpet av denne perioden at germanerne begynte å opptre mer samlet, og dannet et konstant press langs den romerske grensen (Schreiner 1996:207). Denarene på Missingen kan altså ha sammenheng med lignende kontinentale begivenheter som på Gudme. Det lille antallet gjør det derimot vanskelig å trekke noen videre slutninger. Det er dessuten ingen holdepunktpunkter som tyder på at denarene på Missingen har tilknytning til en handelsplass, slik eksemplarene fra Lundeborg hadde.

Fra boplassen på Missingen er det altså flere potensielle maktindikatorer: spor av minst én hall med muligens tilknyttede dyreofringer og denarene. Disse indikatorene er imidlertid ikke helt pålitelige, og dermed heller ikke tilstrekkelige for å kunne konkludere. Ytterligere maktindikatorer må søkes i nærområdet til Missingen gård.

6.1.1.2. Rike graver eller depoter i nærheten?

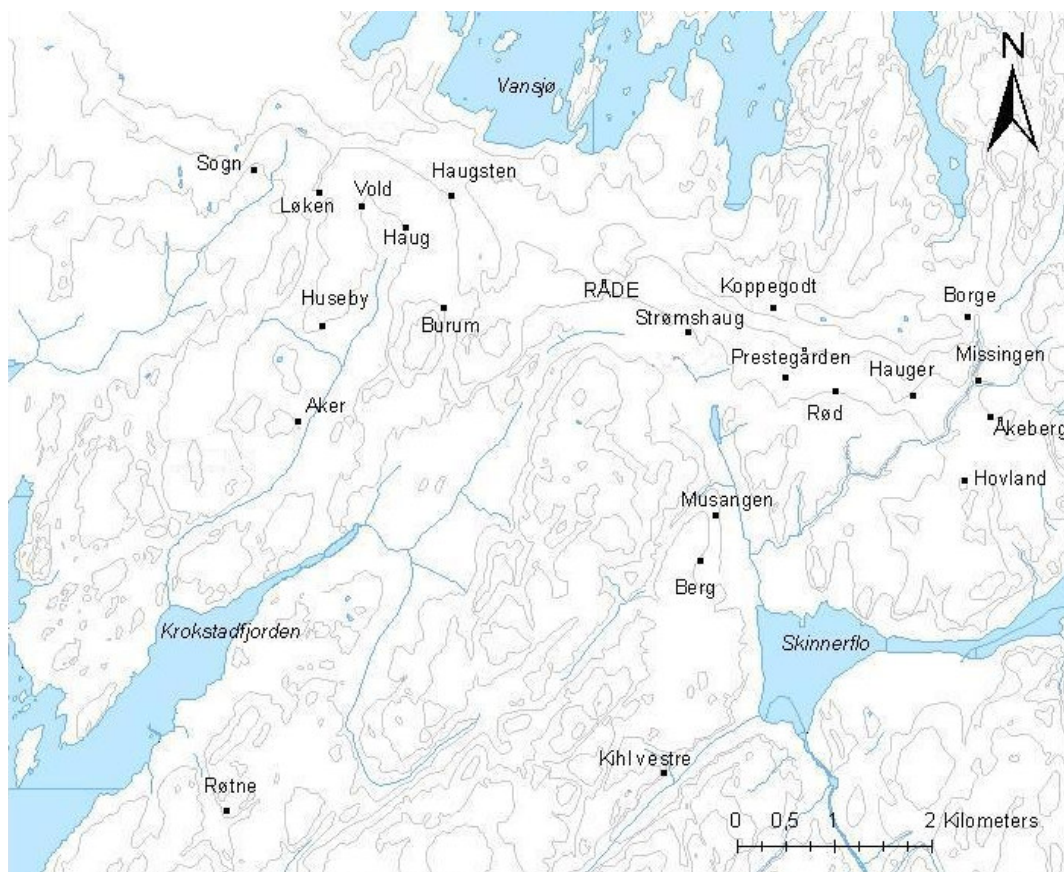
På Gudme lå det funnrrike depoter på, eller inntil, området ved hallene (kap.5.3.1.). Rike gravfunn, som på Veien (kap.5.3.2.), har dessuten blitt definert som en indikator på maktsentra. Spørsmålet er om en kan finne rike depoter eller graver i lokalområdet til Hus 1 på Missingen. Slike funn ville indikert mulige likheter med maktsentra, i form av eksempelvis kultplasser og verkstedsdepoter.

Det er ingenting fra utgravningene i 2003/2004, medregnet avfallsgropa, som tyder på eksistensen av depoter eller graver i plassens umiddelbare nærhet. Et kildekritisk problem er, som nevnt, utgravningsmetoden og at slike graver og depoter kan befinne seg utenfor planområdet til prosjektet (Bårdseth og Sandvik 2007d:125-127). I nærområdet til Missingen er det kjent ulike tegn etter gravminner som en steinlegging (ID 39160 på fig. 14), en rundrøys (ID 49207) og tre graver eller rester etter graver (ID 9762, 77788 og 19593) (Bårdseth og Sandvik 2007d:123). Disse er imidlertid ikke undersøkt, og er dermed ikke til hjelp i denne analysen.

I lokalområdet til Hus 1 på Missingen mangler altså både gravene og depotene, men størrelsen på Hus 1 og Hus 2 kan tyde på at dette var et samfunn hvor det *var* nødvendig å markere status og autoritet i den materielle kulturen. Fraværet av rike gravfunn kan skyldes blant annet manglende utgravningsaktivitet i området, eller at man ble gravlagt andre steder. Dessuten kan en eventuell redistributiv økonomi, om dette var et senter, ha medført at de

rikeste gjenstandene finnes hos mottakere i periferien (Helgesson 2002:25). Det er nødvendig å sammenligne også regionalområdet til Hus 1 med maktsentrene, for å finne ut om det kan ha vært et sådant på Missingen. Potensielle maktindikatorer i Råde kan ha hatt en tilknytning til et eventuelt maktsenter her.

6.1.2. Regionalområdet

Figur 15: Kart over regionalområdet med gårder som enten utpeker seg ved funn eller gårdsnavn. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.

6.1.2.1. Arkeologiske funn i regionen

Råde er, som nevnt (kap.3.2.), en av kommunene i Norge med flest gravhauger. Mange av disse kan ha eksistert allerede i eldre romertid. Gravhaugene totalt sett, kan utgjøre en mengde potensielle tingsteder og/eller kultplasser for forfedredyrkelse, der mennesker med ideologisk makt kan ha rådet. Gravhauger og gravgaver har ofte også blitt tolket som et uttrykk for avdødes økonomiske og politiske makt (Jørgensen 2002:216; Larsson 1991:68; Ringstad 1992:108; Wason 1994:76), men man må, som nevnt, være forsiktig med hensyn til den rollen sosiale strategier og kulturell kontekst har for utformingen av gravskikk. Jeg vil nå undersøke

hva de arkeologiske funn fra romertidens Råde, deriblant gravfunn, kan fortelle om makt i området?

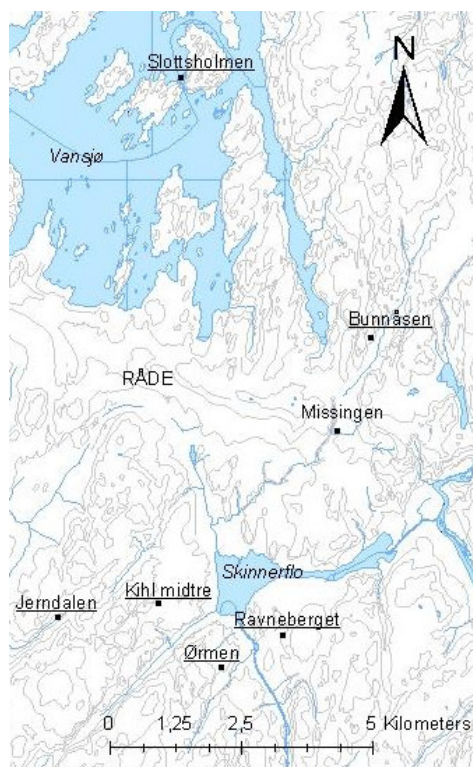
Som på Gudme og Veien, finnes det funn i Råde som vitner om mulige maktmarkeringer, både fra eldre og yngre romertid. Spesielt gravene på Løken, nordvest for Missingen, skiller seg som nevnt ut (kap.3.2. og 4.1.), i form av import og gullgjenstander. En av gravene der inneholdt en romersk bronsekjele. I en annen grav, datert til første århundre e.Kr., lå det en gullberlokk, andre mindre gull- og sølvpyrdelser, to små kobberpyrdelser med sølvbeslag, bronsebeslag til to drikkehorn, samt en romersk vinsil og øse av bronse (Johansen 2002:240-241). Dette er gjenstander som ofte har blitt tolket til å høre hjemme i et høystatusmiljø, og de vitner om mulige fjernkontakter og makt. Gullberlokker er for eksempel laget i Norden, men anses som inspirert av smykketradisjoner fra Middelhavet. De har blitt tolket som husfruesymboler (Andersson 1995:24). De kan også ha vært amuletter eller symboler til å holde de onde overnaturlige maktene unna (Johansen 2002:286).

På Løken hadde man altså drikkehorn og deler av et romersk drikkeservise. Disse kan kanskje knyttes til en person som deltok på eventuelle drikkegilder i hallen(e) på Missingen, der en eventuell politisk makt kan ha blitt demonstrert. Det samme kan gjelde for personen som ble gravlagt med et drikkehorn, typologisk datert til Eggers periode B2 (Resi 1986:70-72), på Haugsten gård. Begge gravene og Hus 1 (Kap 2.2.1.) kan i alle fall dateres til det første århundre e.Kr. Dette tyder på at de avdøde kan ha levd samtidig med hallen. De gravlagte og etterkommerne kan derimot også representere mulige konkurrenter til de som eventuelt holdt til på Missingen. Disse etterkommerne hadde kanskje et behov for å fremheve sin avstamning i møtet med en potensiell elite fra Missingen. Graven på Løken kan muligens ha betont både økonomisk og politisk makt, i form av import og drikkeservise. En yngre grav på Løken, fra 400-tallet, inneholdt to gullringer (Johansen 2002:241). Det er altså muligens en kontinuitet i synliggjøringen av rikdom og makt på dette gravfeltet, noe som kan vitne om en stadig konkurranse med andre grupper.

En type gravmateriale i Råde som også kan vitne om en slik mulig markering eller fremheving av makt, dog med et annet materielt uttrykk, er de såkalte våpengravene (se kap.3.2. for beskrivelse av innhold). Disse er, som nevnt i kapittel 5.2., en potensiell indikator på maktsentra, om de da ikke bare vitner om en generell militarisering av samfunnet. I Østfold er det gjort litt over 20 funn av våpengraver fra perioden 100 f.Kr. til 400 e.Kr. (Pedersen et al. 2003:239). Våpengraven fra førromersk jernalder på Vold er den eldste av disse i Råde (Johansen 2002:236-237). Noe yngre er eksemplarene fra tidlig i eldre romertid på gårdene Haugsten og Musangen, og den mulige våpengraven på Koppegodt fra 200-tallet (Johansen

2002:245-247; Pedersen et al. 2003:247-253). Slike våpengravers våpen og eventuelle ridderutstyr kan generelt ha uttrykt forsvar og krigsmakt, og kan ha blitt brukt til å fremheve enkeltes rett til å utøve makt (Helgesson 2002:27-28; Martens 2008:317). Romernes erobring av Gallia og deres militære operasjoner i Germania kan ha vært én utløsende faktor bak oppkomsten og spredningen av den keltiske våpengravstradisjonen i Vest-Europa (Martens 2008:315).

Våpengraver opptrer ofte samlet, og samlingen i Råde er den eldste påviste fra eldre jernalder i Østfold (Pedersen et al:263). Disse kan vitne om en elite i etableringsfasen, eller en etablert elite under press, med behov for å uttrykke militær makt. Restene av romersk våpenutrusting viser dessuten at enkelte personer i Råde kan ha hatt evnen til å følge med på den kontinentalgermanske våpenstilen. Denne var som påpekt preget av romerske våpensett. Romerske våpen kan ha kommet til Norge ved hjemvendte krigere, men en målrettet handel er mer sannsynlig (Carnap-Bornheim og Ilkjær 1999:143; Hedeager 1988a:118; Lund Hansen 1995:466). En slik import kan indikere en mulig økonomisk makt, i form av virkelige eller symbolske kontakter utenfor bygda (mer om kontakter i kap.6.2.2.2.).

Figur 16: Kart over plasseringen av bygdeborgene i området. Kartgrunnlag: Statens kartverk. MAD 12002.

Det finnes fem bygdeborger i Råde (kap.3.2.). I nord ligger Bunnåsen og Slottsholmen, mens Jerndalen, Ravneberget og en på gården Kihl midtre befinner seg i sør (fig. 16). Like i nærheten av de tre sistnevnte er det ytterligere tre borger på Ørmen i Fredrikstad. Flere arkeologer har sett på slike som mulige tegn på en etablert sentralmakt, i form av et organisert forsvar (Kaliff og Tagesson 2005:18; Larsson 2005:72; Lundqvist 1998:192; Myhre 1993:47-48; Ramqvist 1991:312; Ringstad 1991:188). Bygdeborger kan fortelle om sterke ledere med herredømme over handelsveier og strategiske ressurser (Mitlid 2008:482). En alternativ tolkning er at de ikke vitner om en sentralmakt, men bare kan tilknyttes forsvaret hos en gruppe som ikke hadde høyt nok organisasjonsnivå til å forsvare seg på annet vis (Østmo 1978). Uvissheten rundt dateringen til bygdeborgene kompliserer anvendelsen av slike i tolkninger om Hus 1 på Missingen. Hvis de var samtidige kan de tolkes som indikatorer på en mulig makt i Råde i eldre romertid.

Både gravhaugene, importgjenstandene, artefakter tilknyttet mulige drikkegilder, våpengravene og bygdeborgene kan altså potensielt indikere en makt i Hus 1s regionalområde.

6.1.2.2. Gårdsnavn og stedsnavn

Enkelte gårdsnavn og stedsnavn er alternative maktindikatorer (kap.5.2.). Et problem med anvendelsen av slike navn er at en ikke vet hvorvidt de eksisterte så tidlig som i eldre romertid. Usammensatte natur- og kulturnavn er trolig de eldste, og stammer kanskje fra eldre jernalder eller enda tidligere (Olsen 1926:63; Sandnes 1997:34). Det samme gjelder enkelte sammensatte navn, som tidligere kan ha vært usammensatt. Dessuten kan som nevnt gårdsnavn med *vin* (-en eller -in) og *heim* (-em eller -um), muligens være fra Kristi fødsels tid. Her er det viktig å påpeke at dette er antakelser, og ikke noe vi kan si med sikkerhet.

I lys av dette kan gårdsnavnene *Løken* (*vin*), *Burum* (*heim*), *Åkeberg* (sammensatt naturnavn), *Sogn*, *Aker*, *Rød*, *Berg*, *Kihl* (repr. ved K. vestre på kartet) og *Røtne* (usammensatte naturnavn) ha eksistert i Råde allerede i eldre romertid (se fig. 9 og 15 for gårdenes lokalisering) (Oskarson 2001). I tillegg kan storgårdene Huseby og Prestegården, under andre gårdsnavn, ha hatt røtter tilbake til da (Brink 1999b; Oskarson 2001:118). Gårdsnavnet *Huseby* vitner for eksempel ofte om veldig gamle stormannsgårder som gikk over til kongemakten på 1000- og 1100-tallet. Disse skiftet da navn til *Huseby*, mens de gamle navnene som ofte ender på *sal* kan finnes i relaterende bygde- eller kirkesoknenavn.

Av disse gårdsnavnene kan *Huseby*, *Aker* og *Åkeberg* indikere mulig makt (kap.5.2.). *Huseby*-navnets maktrelasjon er som regel knyttet til kongemakten i middelalderen, men også

gårdens eldre navn kan indikere en potensiell makt. Det opprinnelige navnet på *Huseby* finner en igjen i både bygde- og soknenavnet (Brink 1999b:287). Dette navnet er *Tesalir*, eller ”*guden Tyr sin sal*”. Ut fra dette navnet kan det anes en mulig kultplass, og muligens også en hall, fra forhistorisk tid. Tilstedeværelsen av en *Huseby*-gård, med dens assosiasjoner, kan for øvrig indikere at det var noe vedvarende spesielt med Råde når det gjelder makt (se kap.6.2.1.1. for mulig forklaring). *Aker*, som er det samme som åker (Bassøe et al. 1968:217; Rygh 1897:328), kan ifølge Stefan Brink (1996:264-265) indikere tingsteder. *Åkeberg*, som er sammensatt av åker og berg (Bassøe et al. 1968:523), kan muligens også vitne om et tingsted, og kanskje berget dette foregikk på. I tillegg er *Løken*, som ofte betyr en bygds forsamlingsplass til lek, konkurranse og fornøyelser (Rygh 1897:325; Sandnes og Stemhaug 1997:300), interessant. Det antas at ungdom trente på å kunne forsvare seg og sine på slike gårder (Hol 2008:147), en mulig indikator på et militarisert samfunn.

Et annet gårdsnavn i Råde som kan indikere makt er *Hovland*, som direkte oversatt betyr ”*tempelland*” (Rygh 1897:332). *Hov* er som nevnt en indikator på både kultplasser og haller (kap.5.2.1.). Slike *-land* gårder stammer fra folkevandringstid, merovingertid eller vikingtid (Sandnes 1997:34). Dette kan altså være nok et eksempel på områdets potensielt vedvarende forbindelse til mennesker med makt. Betydningen til gårdsnavnet kan imidlertid være eldre, og vitne om noe som eksisterte her tidligere. I den sammenheng er det interessant å se på Missingen. Missingen gård ble trolig skilt ut av *Åkeberg* i tidlig middelalder (Oskarsson 2001:131). Hallen(e) på Missingen lå altså på et sted med et annet navn enn i dag. Kanskje var dette allerede da en del av *Åkeberg*, og at det mulige tinget dette navnet uttrykker lå her. En annen tolkning er at dette var datidens *Hovland*. Rundt sakrale stedsnavn, som *Åkeberg*, dukker det hyppig opp navn som indikerer spesielle bygninger (Fabech 1999a:457).

Borge er ytterligere et gårdsnavn som har en relevant betydning. Dette navnet kan ha sitt opphav fra en bygdeborg (Rygh 1897:331). Nærheten til bygdeborgen Bunnåsen er påfallende. Navnet er av ukjent datering.

De andre gårdsnavnene i Råde som kanskje indikerer makt inneholder *-haug*. Disse kan som nevnt ifølge Brink ha vært tingsteder, oppå eller ved store gravhauger. Gravhauger er det mange av i Råde. Eksempler på slike gårdsnavn er *Haug*, *Hauger*, *Haugsten* og *Strømshaug*, men alderen er usikker (Oskarsson 2001).

Det finnes altså flere gårdsnavn i Råde som kan indikere makt i eldre jernalder. Noen assosieres med tingsteder; *Aker*, *Åkeberg*, andre med kultplasser eller spesielle bygninger; *Tesalir* og *Hovland*. I tillegg er *Borge*, med en assosiasjon mot bygdeborger, aktuelt. Gårdsnavnet *Huseby* kan vise eksistensen av makt i Råde også i historisk tid.

6.1.3 Konklusjon – et maktsenter i Råde

Både i lokal- og regionalområdet til Hus 1 på Missingen finnes det fellestrekk med maktsentra som Gudme og Veien. Hall(er), denarer, gravfelt, våpengraver (ikke på Gudme), graver med annen import og spesielle steds-/gårdsnavn vitner alle om likhetstrekk og mulig makt. I tillegg kan bygdeborgene representere en generell maktsenterindikator. Noen av likhetstrekkene kan ha hatt en annen form og funksjon i Råde enn på Gudme og Veien. Hallen i Hus 1 kan, som nevnt, ha hatt en annen betydning enn hallen på Gudme. Et annet eksempel er de mulige kultplassene. Gårdsnavnene *Hovland* og *Tesalir*, alle gravhaugene og tegn etter mulige dyreoffer i Hus 1 vitner om mulige kultplasser. Disse kultplassene, særlig i form av gravhaugene, er spredt rundt i bygda i større og mindre ansamlinger. På Gudme og Veien var derimot kulten hovedsaklig samlet i et begrenset område. I motsetning til Gudme og Veien hvor alt virker å være styrt fra sentrum, får man et bilde av konkurrerende grupper i Råde. Likhetene blir dermed forskjeller, noe en kan og bør forvente når man sammenligner materiale fra to ulike kontekster. Ulik kontekst kan også forklare hvorfor våpengraver og bygdeborger eksisterte i Råde, og ikke på Gudme.

På tross av disse forskjellene har sammenligningen altså vist at det finnes mange potensielle tegn etter makt i materialet fra Råde. Disse maktindikatorene befinner seg hovedsakelig i to områder. For å konkludere mener jeg derfor at det i eldre romertid eksisterte to maktsentra i Råde, men det kan også ha vært ett større maktsenter med hovedsete på Missingen. Området rundt Løken og Haugsten, med gravfunn som dekker samtlige århundrer i romertiden (Johansen 2002:249), markerer et av maktsentrene. Der er det flere graver som indikerer en mulig markering av makt. Hallen(e) på Missingen, hvor *Borge* (bygdeborg (Bunnåsen?)), *Åkeberg* (tingsted) og *Hovland* (kultplass) kan trekkes inn, representerer muligens et annet maktsenter. Dette var først sentrert rundt Hus 1, og deretter Hus 2. Både husenes størrelse, hallrom, denarene og mulige kultiske aktiviteter kan vise tilstedeværelsen av makt. Jeg mener at disse husene markerte enkeltes makt over andre, og ikke var forsamlingshus for hele bygda. Dette begrunner jeg med at de spredte gravplassene i Råde kan vitne om en generelt manglende fellesskapsfølelse i området.

6.2. Hvordan kunne det ligge et maktsenter her?

På Missingen kan det ha vært samlet en rikdom og makt som varte i generasjoner (Dørum og Norseng 2005:19). Med utgangspunkt i de potensielle årsakene til hvordan maktsentra kan oppstå (kap.5.2.), vil jeg nå undersøke oppkomsten av maktsenteret med hallen(e) på

Missingen. Dette er det andre leddet i problemstillingen. Noen av mekanismene kan finnes i topografien og i de arkeologiske levninger fra Hus 1s lokalområde, andre i det regionale eller overregionale området. Mens de lokale kan gi en mulig pekepinn på hvorfor maktsenteret oppstod akkurat på Missingen, kan de regionale gi mulige forklaringer på hvorfor det vokste fram i Råde.

6.2.1. Lokalområdet

6.2.1.1. Strategisk plassering med hensyn til ferdsel

En antatt viktig forutsetning for et senter, og dermed også en indikator på slike, er som nevnt at det opptar en strategisk beliggenhet med hensyn til kontroll og utnyttelse av naturressurser og kommunikasjon. Økonomisk makt kan ha sitt opphav i utnyttelsen av både åker, eng, skog, kyst og elver. Verdien av å kunne utnytte flere naturressurser vil bli behandlet i kapittel 6.2.1.2. Her vil jeg se på betydningen av en strategisk beliggenhet når det gjelder ferdsel langs vann. Dette kan, som nevnt, ha vært viktig for oppkomsten av sentrene på Gudme og Veien.

Råde kommune ligger svært sentralt med hensyn til ferdsel langs alle vannveiene i Østfold. Disse elvene befinner seg hovedsakelig i det regionale eller overregionale området til Hus 1 (fig. 7), men var av betydning for forhold på lokalområdet. Missingens østlige plassering i forhold til andre gårder i Råde gjør at den ligger mye nærmere vassdragene øst for Råde. Fra Missingen hadde man flere alternativer til å komme ut i Oslofjorden via elver som lå like i nærheten. Derfra kunne man følge kysten sørover mot Syd-Skandinavia. Dessuten kan Glomma ha fungert som ferdselsvei inn i de indre vannveiene i Østfold og nordover til dagens Akershus. Veien til Glomma fra Missingen, om man skal nord for Sarpefossen, går via Ågårdselva, som ligger like øst for Missingen, og Minge vannet.

Bårdseth (2008b:102) hevder at nettopp Missingens lokalisering i tilknytning til disse ferdselsveiene kan ha vært en årsak til at det ble bygget en hall der. Nærheten til kommunikasjonslinjene kan ha gjort det mulig å kontrollere og utnytte disse. Dette ga kanskje enkelte økonomisk makt, og maktsenteret med hallen(e) på Missingen kan ha blitt et resultat. Dets plassering mellom Visterflo og Vansjø antyder for eksempel at menneskene på Missingen muligens kontrollerte ferdselen her, både til lands, det vil si langs Raet, og til vanns (Dørum og Norseng 2005:19). For å opprettholde denne kontrollen kan en eventuell ideologisk eller militær makt ha spilt en rolle. Hvis bygdeborgene var samtidige med Hus 1 på Missingen er det interessant å knytte disse til en slik kontroll og forsvar av ferdselslinjer. De lå nettopp langsmed gamle, både land- og vannbaserte, veifar (Johansen 2002:274-277).

Den sentrale posisjonen Råde har med hensyn til disse ferdselsveiene kan for øvrig også ha vært årsaken til at det ligger en Huseby-gård her i middelalderen. Kommunikasjonslinjene kan ha vært de samme opp gjennom jernalderen og middelalderen.

6.2.1.2. God tilgang på jordbruks- og utmarksressurser

Viktigheten av en strategisk plassering med hensyn til utnyttelsen av ulike naturressurser kan ha vært en annen årsak til oppkomsten av maktsentra. Gårdsdriften kan blant annet ha lagt grunnlaget for et maktsenters lokale virksomhet (Johansen 2002:251). Beliggenheten til Missingen på Raets sørskråning er i den forbindelse vesentlig. Her var det fruktbar og lettdyrket jord (Oskarsson 2001:113). Plantefossilene i Hus 1 og Hus 2 vitner da også om et rikt jordbruk, hvor ble det funnet dyrkede planter i 70 % av prøvene. Mengden fossilfunn fra Hus 2 var spesielt stor. Særlig bygg og havre, men også lin og hirse ble dyrket her (Bårdseth og Sandvik 2007d:179-182). Funn av beiteindikatoren smalkjempe indikerer tilstedeværelsen av husdyr. Som et supplement samlet man hasselnøtter, jordbær, bringebær, bjørnebær og villerter. I eldre jernalder var det mye mer skog og utmark i området enn i dag (Johansen 2002:252).

Det forholdsvis rike jordbruket ga sannsynligvis menneskene på Missingen tilstrekkelig med mat. Et generelt mer effektivt jordbruk i romertiden (kap.4.2.3.) kan ha vært en medvirkende faktor. Følgene av at morenejorda på Raet var såpass fruktbar og lett dyrkbar, kan dessuten ha gitt brukerne av stedet tid til å drive med noe annet enn jordbruk. Det er her oppkomsten av makt og maktsenteret kommer inn. Grunnet stedets strategiske plassering i tilknytning til ferdselsveiene kan menneskene på Missingen, gjennom handel og tributt, ha skaffet seg utmarksvarer. Eksempler på nyttige sådanne kan ha vært jern og fangstprodukter som skinn, pels og gevir. Disse kan ha kommet fra nærområdet, men mer sannsynlig er det at de blant annet kom sørover gjennom ferdsel på Glomma. For eksempel i Hedmark renner Glomma gjennom områder med mange fangstanlegg fra eldre jernalder (Solberg 2003:100). Tilgangen på slike utmarksressurser er sentralt fordi de kan ha utgjort livsnerven i den eventuelt statusgivende kontakten med germanske frender (Johansen 2002:285). De to romerske denarene på Missingen viser at dette var mennesker som kanskje hadde slike fjerne frender. Dette kontaktspektet vil jeg komme tilbake til (kap.6.2.2.2.). Den statusgivende kontakten det henvises til er hvordan utmarksproduktene kan ha fungert som byttevarer for de nødvendige prestisjegenstandene (kap.4.2.3.). Disse produktene og gjenstandene kan ha inngått i en gavehandel eller i et redistributivt prestisjevarer-system. Prestisjegenstandene var viktige fordi de anses som vesentlige for oppbyggingen og opprettholdelsen av allianser og

vasaller (Ekholm 1972:98-101,128-129). De kan dessuten ha virket legitimerende for en gruppes sosiale status (Weiner 1992). Oppbygging eller forsterkning av økonomisk og politisk makt kan ha vært et resultat av denne handelen eller systemet.

Missingens lokalisering på det jordbruksvennlige Raet, men nær utmark, gjelder derimot for de fleste steder i Råde. Krumkniven fra Haugsten kan for eksempel knyttes til bearbeiding av huder og skinn. Disse knivene finnes nesten alltid i rike graver, og kan symbolisere mennesker som gjennom handel med huder og skinn knyttet til seg kontakter og varer fra syd (Johansen 2002:251). Det må altså ha vært flere og andre årsaker til at hallen(e) ble bygget akkurat på Missingen i eldre romertid.

6.2.1.3. Enkeltindivider eller gruppers initiativ

Som nevnt i kapittel 5.2., er oppkomsten av maktsentra avhengig av at enkeltindivider eller grupper skaffer seg kontrollen over en eller annen type makt. Makt kan imidlertid ha ulike, mer eller mindre synlige, symbolske og materielle uttrykk i forskjellige perioder og kulturelle kontekster. Den kan altså ha eksistert også der den er mindre synlig i det arkeologiske materialet. Flateavdekkingen ved E6-prosjektet på gården Borge vestre, 500 m nord for Missingen, avdekket en bosetning fra bronsealder og førromersk jernalder. Denne bosetningen opphørte samtidig med oppkomsten av hus på Missingen (Bårdseth 2008b:100). Det åpner for en mulig kontinuitet mellom bosetningene på Borge og Missingen. Et av de yngste husene på Borge vestre var omtrent 25 m langt og 7 m bredt (Bårdseth og Sandvik 2007c:63-69). Dette huset er like stort som de største hus en har funnet fra førromersk jernalder (Bårdseth 2008b:Tabell 6_1; Solberg 2003:39-40), og kan vitne om et mulig maktmarkeringsbehov i Råde allerede på det tidspunktet. Våpengraven fra førromersk jernalder på Vold viser en annen potensiell maktmarkering fra samme periode. Makten på Missingen, i form av hallen(e) fra eldre romertid, kan således ha hatt eldre, men noe mindre synlige røtter.

Enkelheten ved det muligens eldste huset på Missingen, Hus 5, tyder derimot på at makten var noe som oppstod etter at man hadde levd på Missingen en periode. Et maktmarkeringsbehov er i alle fall ikke synlig i Hus 5, ei heller for det litt yngre Hus 3. Først ved byggingen av Hus 1 er det mulig å hentyde til en leder eller en gruppe mennesker som kan ha oppnådd en maktposisjon i området. Dette kan skyldes den nye kulturelle konteksten i eldre romertid (kap.4), og Missingens nevnte nærhet til elver og naturressurser. Brukernes initiativ og en eventuell *kulturell kapital* hos disse, som antydnet autoritet, kan dessuten ha vært mulige mekanismer bak maktetableringen i eldre romertid. De kan ha styrt ved å

allmenngyldiggjøre sine egne meninger til å gjelde for alle, jfr. *symbolsk vold*, men dette er vanskelig påvisbart. Menneskenes valg om å flytte gården til Missingen var uansett avgjørende for at maktsenteret oppstod akkurat her og ikke andre steder, som på Borge vestre. Bosetningsstrukturer er ofte et resultat av underliggende personlige forhold ved siden av økologiske faktorer (Lundmark 1984:14).

6.2.1.4. Kultiske og ideologiske forhold

Kultiske og ideologiske forhold er en annen mulig mekanisme bak oppkomsten av maktsentra (kap.5.2.). Blant annet det kultiske aspektet anses som et viktig trekk, og en mulig forutsetning, for sentrene på Gudme og Veien (kap.5.3.). Ideologisk makt kan benyttes til å representere enkeltes interesser som universelle, skjule motsetninger og ”naturalisere” nåtiden (Hodder 1999:69). Kan dette også ha vært mulige årsaker til at maktsenteret på Missingen oppstod?

Tilstedeværelsen av hallrom på Missingen med mulige dyreoffer, og andre allerede påpekte ideologiske trekk ved haller, tilsier at kultiske og ideologiske forhold kan ha spilt en rolle her i eldre romertid. Utførelsen av ofringene kan blant annet ha synliggjort og legitimert en mulig ideologisk makt over andre, med forankring hos det overnaturlige. De som utførte offerritualer antas nemlig å ha fått gudenes velvilje og folkets takknemlighet og lydighet (Näsström 2004:56). På samme måte hevdes det at også myter, på en vanskelig arkeologisk påvisbar måte, kan legitimere og markere ideologisk makt, ved for eksempel en mytisk redegjørelse av lederslektens overnaturlige opphav (Steinsland 2000:65, 74, 140). Utøvelsen av ritualer, muligens påvist i Hus 1 på Missingen, og myter kan således ha vært viktig for en ideologisk makt. For å arkeologisk vise at denne utøvelsen er en mulig årsak bak maktsenteret med hallen (Hus 1) på Missingen, trengs tilstedeværelsen av kultiske og ideologiske faktorer også forut for hallen.

Et interessant fenomen i nærområdet til Hus 1 på Missingen er tilstedeværelsen av myrer, med mulige kultisk konnotasjoner. I nordøst er det et stort område som heter Missingmyr. I romertid kan dette ha vært en innsjø eller våtmark. En bronseøks fra yngre bronsealder som ble funnet i en opprinnelig myr på Borge vestre, vitner om en tidlig tilstedeværelse av våtmarksoffer i området (Bårdseth og Sandvik 2007c:108). Disse myrene kan oppfattes som grensesoner mellom land og vann, hvor kontakten med gudene er på sitt sterkeste (se kap.5.2.1.). Denne kontakten anses som viktig for en ideologisk makt. Opphavet, eller en forutsetning, til den eventuelle ideologiske makten på Missingen, kan dermed

muligens knyttes til myrenes nærvær. Foreløpig manglende og tilstrekkelige undersøkelser etter funn og ofringer i disse myrene, problematiserer derimot bruken av disse her.

Funn av kult og ideologisk makt fra førromersk jernalder er altså fraværende. Dette kan skyldes at det, grunnet en økt sosial konkurranse/lagdeling, først var i romertid at den ideologiske makten ble materielt uttrykt gjennom hallen(e). Eventuelt så eksisterte det ikke en ideologisk makt på Missingen, før fremveksten av den nevnte økonomiske makten i eldre romertid. De økonomisk herskendes tanker (ideologi), ble også de herskende tanker (ideologisk makt) (Østerberg 2003:149). Grunnet manglende kultiske og ideologiske funn forut for hallen i Hus 1, er det derimot vanskelig å påvise arkeologisk at oppkomsten av maktsenteret på Missingen skyldes kultiske og ideologiske forhold. Andre mulige årsaker vil nå søkes utenfor lokalområdet.

6.2.2. Regionalområdet

6.2.2.1. Sosial konkurranse som gjorde det nødvendig å kommunisere makt

En regional konkurranse om ressurser og innflytelse, i en periode da det ble stadig vanligere å markere status (Løken 2001:50), kan ha vært vesentlig for synliggjøringen og oppkomsten av maktsenteret med hallen(e) på Missingen. Materiell kultur kan som nevnt brukes aktivt i sosiale strategier (kap.5.1.1.). Ensartet byggeskikk kan således vise til høy grad av symbolsk kulturell integrasjon, ulikheter i konstruksjon kan hentyde til et samfunn i endring hvor man behøvde å markere sin status (Komber 1989:5). Denne symbolske dimensjonen antas å ha en stadig viktigere rolle i samfunn som er preget av uro eller stress, i form av konkurranse om ressursene (Hodder 1979:450). Flere elementer ved det arkeologiske kulturmiljøet i Råde kan tolkes som tegn etter en slik markering (kap.6.1.).

Hus 1 og Hus 2 kan gjennom sin særegenhet, i en konkurranse om innflytelse, ha symbolsk kommunisert en gruppe menneskers makt og rikdom som skilte dem fra andre. Blant annet en tilhørighet til bestemte sosiale sjikt kan spille en betydelig innflytelse på byggeskikk (Komber 1989:5). De ble kanskje bygd som maktmonumenter eller statussymboler for mennesker i en etableringsfase. En annen mulighet er at de ble bygd for en allerede etablert elite, som ikke hadde trengt å markere makt før nå. Maktsenteret hadde i så tilfelle eksistert lenge, men ble ikke synlig før det nå ble nødvendig (se også kap.6.2.1.3. og 6.2.1.4.). I begge tilfeller kunne det ha vært en sosial konkurranse som gjorde det nødvendig å kommunisere makt. En mulig drivkraft bak utviklingen, og en utfordrer til kontrollen over ressurser og makt, kan ha vært det potensielle maktsenteret på Løken og Haugsten fra 1. århundre e.Kr. (kap.6.1.3.). Det finnes mange grunner til at hus brenner ned, men brenningen

av Hus 2 kan for eksempel vitne om sosial ustabilitet, og en slik konkurranse mellom ulike sosiale grupperinger. Overregionale konkurrenter, som muligens bygdeborgene vitner om, kan også ha eksistert.

Det kan altså ha vokst fram et markeringsbehov hos menneskene på Missingen. Dette innebar blant annet å skape et offentlig rom hvor de kunne uttrykke og utøve sin makt. Byggingen av hallen(e), og dermed synliggjøringen av maktsenteret, kan ha vært et resultat av behovet.

6.2.2.2. Kontakter

En annen mulig årsak bak maktsenteret er knyttet til kontakter. Romertidssamfunnet fortøner seg som å ha vært et mer materielt rikt samfunn i motsetning til i førromersk jernalder, og det kan virke som at det dukket opp et behov for å markere makt og posisjon i den materielle kulturen. Mange av disse endringene kan, som nevnt i kapittel 4, skyldes kontakter som medførte en økt kunnskap om romerne og deres samfunn. Dessuten kan en mer intern ”norsk” eller ”skandinavisk” gavehandel med elitesymboler, ha vært viktig for legitimeringen og synliggjøringen av en romertidselite i Norge (kap.4.2.3.). Denne eliten kan ha oppstått som en følge av blant annet økonomiske ressurser, og de skaffet seg elitesymboler i kraft av å tilhøre elitens nettverk. Disse kontakter anses altså som viktige beveggrunner i romertiden, og kan også ha vært avgjørende for oppkomsten og markeringen av maktsenteret på Missingen. I det følgende vil jeg vise hvilke mulige kontakter som fantes i Råde i eldre romertid, og undersøke hvorvidt de kan betraktes som vesentlige for maktsenterets fremvekst.

Denarene på Missingen viser at menneskene som holdt til her sannsynligvis hadde kjennskap til at det fantes et stort maktimperium i sør. Disse er derimot kommet til stedet etter at maktsenteret oppstod, og kan dermed ikke benyttes til å vise at kontakter var en mulig årsak. Ved siden av denarene er det få gjenstander på Missingen som kan fortelle om kontakter. Dette gjelder både kontakter med kontinentet, og med en elite hvor statussymboler sirkulerte. Bare tilstedeværelsen av hallrommet kan vitne om at man kanskje hadde kjennskap til at en elite bygde slike. Årsaken til dette gjenstandsfattige bildet skyldes muligens at dette er en boplass, som, i motsetning til graver, kan inneholde mer uintensjonelle og hverdagslige gjenstander. Gjenstander som kan vitne om viktige maktskapende kontakter finnes dermed ikke nødvendigvis her, selv om slike kontakter antakelig eksisterte. Om man til gjengjeld trekker inn alle kontaktrelevante grav- og løsfunn en kjenner til i resten av eldre romertids Råde, får man et bilde av hva slags kontakter menneskene som holdt til på Missingen kan ha hatt. Disse pekte både mot kontinentet og mot en elite i det overregionale området. Jeg vil

først komme inn på hvilke mulige kontakter som kan markeres i våpengravene i Råde, før jeg gjør tilsvarende med gravene med drikkeutstyr.

Våpengraver i Råde som kan fortelle om kontakter finnes på Vold, Musangen og Haugsten. De kan knyttes til en vestgermansk våpengravskikk, som var i sterk fremgang rundt Kristi fødsel (Hedeager 1990; Jensen 2003:319), og som kan ha spredt tanker om militarisering. Graven på Vold dateres til førromersk jernalder (Johansen 2002:236-237), mens de to andre er fra 1. århundre (Pedersen et al. 2003:252). De kan altså vitne om kontakter som fantes i Råde da Hus 1 ble bygget. Blant annet det nevnte sverdet fra Haugsten er av romersk opprinnelse eller type. Antakeligvis kan gavehandel eller direkte kontakt med den romerske hær være årsaken bak tilstedeværelsen av et romersk sverd i eldre romertids Råde. Tolkningen om at homogeniteten til det romerske våpenutstyret i norske kompleks tyder på en målrettet administrert handel gjennom sørskandinaviske handelsplasser (Carnap-Bornheim og Ilkjær 1999:143), passer ikke inn her da denne typen handel trolig ikke fantes i Skandinavia før i yngre romertid. Dette romerske våpenet bekrefter uansett ytterligere kjennskap til det romerske imperium, som kanskje var viktig for oppkomsten av maktsenteret på Missingen. Blant annet kjennskap til romersk tributinnkreving kan ha vært vesentlig for å kontrollere ferdselen og handelen i området. En mer effektiv ressursutnyttelse og militarisering av samfunnet er andre antatte følger av kontakten med Romerriket som kan ha medvirket i oppkomsten og opprettholdelsen av et maktsenter. Dessuten kan romerske gjenstander i Råde ha medført en økt sosial differensiering og spredt ideer om maktsentralisering, slik at det ble skapt et stressmoment som gjorde det nødvendig å markere makt.

Det er ikke bare våpnene i disse tre våpengravene som indikerer kontakter. Den sjeldne ansiktsurnen fra Musangen har paralleller både på Hunn i Fredrikstad, Grålum i Sarpsborg, samt Vendsyssel og Himmerland i Nord-Jylland (Pedersen et al. 2003:247-248; Resi 1986:68, 2008:299). Slike urner vitner om kontakter, men er trolig lokalt produsert. En eventuell deltakelse i et mulig elitenettverk kan ha medført at impulser om synliggjøring av makt spredte seg til Råde.

Det romerske drikkeutstyret med silen og øsen, samt drikkehornene, knytter de to gravene fra tidlig romertid på Løken og Haugsten opp mot en gruppe graver med en egen karakteristisk gravgaveskikk. Denne gravskikken vokste fram i Østfold i løpet av det første århundre etter Kristi fødsel (Pedersen et al. 2003:244-245), og kan ha sitt forbilde i de østgermanske fyrstegravene av Lübsow-typen, jfr. Eggers (1950). I tillegg til Løken og Haugsten befinner disse gravene seg på gårdene Store-Dal, Store-Tune og Leikvoll i

Sarpsborg kommune og Hunn i Fredrikstad kommune (Pedersen et al. 2003:244-245). Spesielt Store-Dal og Hunn skiller seg ut på grunn av kvantiteten og kvaliteten på det arkeologiske materialet (Resi 1986:46). Dette vil jeg komme tilbake til i neste kapittel (6.2.3.1.). Denne gravgaveskikken bestod av drikkehorn, romerske vinsett med blandekar, øse og sil av bronse eller begre og skåler av glass, praktfullt draktutstyr med spenner, belter med beslag av sølv, gullsmykker og gullberlokker (Pedersen et al. 2003:244-245). Dette kan anses som elitesymboler som legitimerte og markerte en elite, og menneskene (husfruene?) i disse gravene har trolig hatt en eller annen form for kontakt med hverandre, kanskje ved gavehandel og/eller drikkeseremonier. Gravene på Løken og Haugsten viser altså potensielle kontakter til både en elite i Østfold, og til det østgermanske aristokratiet der drikkeseremoniene kan ha vært spesielt viktige (se kap.6.2.3.1.). Drikkehornet på Haugsten, som er lik et fra Hunn, har også østlige paralleller fra Gotland og Polen (Resi 1986:72). Det faktum at deler av dette var romerske gjenstander understreker eksklusiviteten til disse mulige kontaktene. Mennesker i Råde har med andre ord, ved siden av mulig generell kunnskap om romerne, fått kjennskap til drikkeseremoniene som kan ha vært viktig i legitimeringen og opprettholdelsen av makt og et maktsenter. Siden gravene både på Løken og Haugsten dateres til omtrentlig samme periode som byggingen av Hus 1 på Missingen, kan dette vise at kontaktene kan ha spilt en rolle for oppkomsten av maktsenteret her.

Det finnes altså flere eksempler på at mennesker i Råde kan ha hatt kontakter utover regionalområdet, og disse kan ha vært utslagsgivende for oppkomsten av maktsenteret på Missingen. I det neste kapitlet vil jeg gå enda nærmere inn på én av disse kontaktene. Dette gjelder den nevnte forbindelsen, fra det 1. århundre e.Kr., til gravfeltene Hunn og Store-Dal i Søndre Østfold.

6.2.3 Det overregionale området

6.2.3.1. Knyttet til et mulig overregionalt senter i Søndre Østfold?

De rikeste gravene i Norge, som kan dateres til Eggers periode B1, B2 og C1, finnes på Store-Dal og Hunn. Dessuten virker det som tilnærmet alle tenkelige statussymbolgjenstander man finner fra eldre og tidlig yngre romertid i Østlandsområdet ofte har en eller flere paralleller dit (Resi 1986:30, Plansje 104-105). Man får således et bilde av gjenstander som spredte seg ut i Østfold, fra et senter rundt menneskene som gravla sine døde i disse gravene. Dette åpner muligheten for at maktsentrene på Missingen og Løken/Haugsten, som kanskje hadde en regional betydning, var knyttet til et større overregionalt maktsenter med sentrum i gravfeltene på Store-Dal og Hunn (se fig. 1). Disse to gravfeltene ligger innenfor et relativt

lite område, og den korteste avstanden mellom dem er bare tre til fire kilometer (Løken 2004:263-264, Solberg 2003:94). Denne geografiske nærheten og gravenes eksklusive statussymboler gjør at en kan se på dem som del av det samme kulturkomplekset eller maktsenteret (Løken 2004:266). Blant annet Bergljot Solberg (2003:94-98) har knyttet den rike graven på Løken opp mot nettopp dette senteret. Hun mener at dette senteret kan ha vært initiert fra Syd-Skandinavia, og stått i et avhengighetsforhold dit. Gravfeltene på Store-Dal og Hunn er trolig eldre og/eller samtidige med Hus 1 på Missingen.

Oppkomsten av maktsenteret på Missingen kan altså, i tillegg til alle de andre mulige årsakene, skyldes både kontakter med et eventuelt større og rikere maktsenter rundt gravfeltene Store-Dal og Hunn i sør, og/eller at det var underlagt dette. En kort gjennomgang av gravfeltene og innholdet i gravene er på sin plass.

Gravfeltet på Store-Dal i Skjeberg, omtrent halvannen mil sørøst for Missingen, bestod av 184 gravhauger som i praksis er fordelt på fire felt innenfor et område på 800 x 300 m (Løken 2004:263-264; Petersen 1916:4). Feltet var i bruk mellom førromersk jernalder og merovingertid/vikingtid. To spesielt relevante graver her er skjelettgravene Grav 5 og Grav 6, som stammer fra tidlig i det 1. århundre etter Kristus (Petersen 1916:61). Disse er de mest praktfulle av samtlige, i form av gull- og sølvforekomster (Petersen 1916:60). Slikt edelmetall må i en eller annen form ha blitt importert til Norge. Grav 5 inneholdt en gullfingerring, bronseøse og fragmenter av sølv og bronse tilhørende drikkehornbeslag til to horn (Petersen 1916:49). Grav 6, som den desidert rikeste graven på feltet, innbefattet en gullberlokk, gullperler, to gullfingerringe, to fibula av sølv, to lave glasskåler i en opalblå farge, ett stykke av et bronsefat, en bronsekasserolle, deler av en bronsekjel og en krumkniv av jern (Petersen 1916:39). Denne er blitt definert som en fyrstegrav av Lübsow-typen (Eggers 1950:103; Resi 1986:46), det mulige forbildet til blant annet gravene med drikkeservise fra Løken og Haugsten i Råde. Disse fyrstegravene var tidlige eldre romertidsgraver fra det østgermanske området i Europa, som skilte seg ut ved å være skjelettgraver med en stor samling romersk import, deriblant nesten komplette drikkeutstyr (Eggers 1950:104). Disse gravene var våpenløse og ofte kvinnegraver, og differensieres dermed fra våpengravene i det vestgermanske området (Hedeager 1988b:178). Det var med andre ord mennesker med antatt vidtrekkende kontakter, som ble gravlagt på Store-Dal. Glasskålene fra Grav 6 er i så måte helt enestående i norsk kontekst. Disse er antakelig produsert ved et romersk verksted (Eggers 1951:95; Pedersen et al. 2003:246). En gullberlokk og hårnåler av samme type som i Grav 6, har dessuten blitt funnet i en kvinnegrav fra Gile på Toten (Solberg 2003:99-100). Dette kan vise hvor langt nord dette maktsenteret i Søndre Østfold hadde kontakter. Fra resten av

romertid har det i graver fra Store-Dal blitt funnet en stor mengde bronser som fibulaer, nåler og bronsebeslag, gullgjenstander som gullringer og gullberlokker, samt oppimot 200 perler av rav og glass (Petersen 1916:9-47).

Gravfeltet på Hunn i Fredrikstad, omtrent halvannen mil sørøst for Missingen, består av 145 synlige gravminner og et antall flatmarksgraver, fordelt på tre felt (Løken 2004:264; Resi 1986:7). Feltet var i bruk i perioden mellom bronsealder og vikingtid (Løken 2004:265). Som på Store-Dal kan vidtrekkende kontakter ha eksistert her i Eggers periode B1 og overgangen B1/B2, deriblant synlig gjennom et leirkar med fasettert rand og den nevnte ansiksturnen, som begge har paralleller på Nord-Jylland (Resi 1986:67-68). Gravmaterialet fra Hunn som vil trekkes fram her, dateres imidlertid hovedsaklig til Eggers periode B2 og C1 (Resi 1986:13). Dette er noe yngre enn Grav 5 og Grav 6 fra Store-Dal, men samtidig som Hus 1 på Missingen. Spesielt grav F.19, datert til Eggers B2, har et rikt gravgods. Denne bestod av en fingerring av gull, to stolspor av bronse med jernpigg - begge med dekor av sølv, fire runde sølvbeslag, tre båndformete sølvbeslag, en skjoldbule av jern, skjoldhåndtaksbeslag av bronse, skjoldrandbeslag av bronse, en lansespiss av jern, et tveegget sverd av jern, beslag til to drikkehorn av bronse med sølvdekor og fire profilerte bronsefragment (Resi 1986:71-72). De to sporene og sølvbeslagene er unike i Norge, og kontakten mot Råde kan knyttes til drikkehornbeslagene av bronse som har en parallell fra Haugsten. Denne graven anses å være den nordligste av en gruppe rike, antatt elitetilknyttete våpengraver med sporer fra B2/C1 (Resi 2008:301). Våpen og tilbehør i disse gravene kan ha vært av germansk opprinnelse, men bærer preg av romersk innflytelse. Sammen med fyrstegraven på Store-Dal kan denne graven kanskje representere potensielt mektige mennesker med kontakter mot et mulig internasjonalt, ledende sjikt. Ellers fra B2, har det blant annet blitt funnet edelmetallgjenstander som tre gullberlokker, et profilert nålehode av sølv, åtte sølvkuler, en bronsenål, en bronskule, en sølvfiligransklase, samt glassperler, en kam og flere bjørneklør (Resi 1986:67-75). Slike bjørneklør har blitt sett på som symboler på bjørnekrigere, såkalte berserker, eller som amuletter hvor bjørnen, som det farligste dyret i verden, beskyttet den avdøde (Hedeager 2004b:243). Kammer anses som en indikator på mennesker som fulgte svingningene i kontinental stil (Pedersen et al. 2003:248-249). En slik mulig kontinental tilknytning, og militær markering, er også synlig i gravmaterialet fra periode C1. Dette inneholdt blant annet to importerte bronsekjeler av typen østlandskjele, en dobbeltknapp av bronse, fragmenter av en knoppspore av jern, og bronsebeslag (Resi 1986:72-73). Våpeninnholdet bestod av en bronseskjoldbule, to jernskjoldbuler, to skjoldhåndtaksbeslag av jern, lansespisser og spydspisser av jern, et tveegget sverd av jern

med mulig romersk bandolær og sverdremholder av bronse og tre fragment av en sammenbøyd sverdklinge (Carnap-Bornheim og Ilkjær 1999:137; Resi 2008:300).

Gravfeltene Store-Dal og Hunn viser altså mennesker som tidlig, trolig før byggingen av Hus 1 på Missingen, hadde kontakter på kontinentet. Følgene av slike kontakter, i form av blant annet spredningen av impulser og synliggjøringen av makt, har allerede blitt påpekt. Det samme har forbindelsen mellom enkelte graver i Råde og disse gravfeltene. Årsaken til at denne forbindelsen ikke er synlig i det arkeologiske materialet på Missingen kan skyldes det faktum at Missingen er en boplass med uintensjonelle nedlegninger, og ikke et intensjonelt gravfelt. Maktsenteret med hallen(e) på Missingen kan således ha oppstått som en følge av kontakt med menneskene som ble gravlagt halvannen mil mot sørøst. Bindeleddet mellom disse kan ha eksistert igjennom eldre romertid. Et interessant trekk, som kan vise at maktsenteret på Missingen sannsynligvis var avhengig av kontaktene til maktsenteret i sør, er hvordan begge synes å svekkes ved endringene av kommunikasjonslinjene i yngre romertid. Det antas at i Lund Hansens periode C2 og C3 blir Stevns (Himlingøje) og Sjælland erstattet av Fyn (Gudme) og Jylland som det viktigste mellomleddet mellom nord og sør (Hedeager 1979a; Lund Hansen 1990:72). Dette kan ha sammenheng med kontinentale begivenheter, som kriger (Jensen 2003:488-490). Denne forskyvning av varestrømmen nordover, fra øst mot vest i Danmark, inntreffer samtidig med at de rikeste gravene i Norge forskyves fra øst mot vest. Mens senteret i Søndre Østfold hadde de rikeste gravene i eldre romertid, er det Flagghaugen på Avaldsnes som er den mest velstående graven i yngre romertid (Solberg 2003:119). Denne forskyvningen fra øst mot vest er kanskje hovedårsaken til at Missingen ikke forblir et maktsenter i folkevandringstid. Når kontaktene til maktsenteret i sør svekkes, blir også makten på Missingen svakere. Husene på Missingen blir mindre i samme periode som gravene på Store-Dal og Hunn blir fattigere. Det faktum at Hus 2 er mindre enn Hus 1 kan uttrykke et innledende fall i statusen, jfr. Wason (1994:145). En nedgang i kontakter, og således innflytelse, kan deretter ha gjort menneskene på Missingen sårbare utover i yngre romertid. Brenningen av Hus 2 kan representere en konflikt.

6.2.4 Konklusjon

Eldre romertid i Østfold var en periode da enkelte mennesker eller grupper fikk et kontaktnettverk som ikke hadde sitt sidestykke noe annet sted i Norge. Disse menneskene uttrykte seg gjennom blant annet store haller og svært rike graver med import. Maktsenteret på Missingen var en del av dette, og kan ha oppstått som en følge av flere årsaker. Både den geografiske plasseringen av senteret, god tilgang på matressurser, enkeltpersoners eller

gruppers initiativ, konkurranse, kontakter og senteret i Søndre Østfold kan ha vært medvirkende faktorer. De viktigste årsakene var kanskje senterets strategiske beliggenhet med hensyn til ferdsel, samt kontaktene som innførte nye impulser og prestisjegenstander, men en god tilgang på ulike matressurstyper må også ha vært nødvendig. Det er ikke mulig å peke på én enkelt drivkraft, heller en sameksistens av flere. Gode jordbruksforhold hadde man hatt lenge uten at det medført oppkomsten av noe maktsenter. Andre årsaker må dermed ha medvirket til at det i eldre romertid oppstod et maktsenter på Missingen. Jeg mener blant annet at kjennskap til romerne medførte viktige endringer. Det var en samlet tilstedeværelse av gamle og nye drivkrefter, til samme sted og samme tid, som banet vei for en maktsentralisering som ikke hadde vært mulig tidligere.

7. Avslutning

Det ble avdekket to uvanlig lange hus på gården Missingen i 2004 (kap.2). Hus 1, fra eldre romertid, er trolig det lengste påviste hus i Norden fra romertid. Hus 2 er et av de lengste. Huslengden, mulige hallrom, denarene og en mengde kokegroper og ildsteder antyder at dette kan ha vært et sted hvor mennesker med makt holdt til. Denne makten kan ha hatt form av både ideologisk, økonomisk, politisk og militær makt. Hensikten med mitt arbeid var således, først å finne ut om det var et mulig maktsenter på Missingen i eldre romertid. Metoden som ble anvendt var å sammenligne den materielle/kulturelle konteksten til Hus 1 med kjente maktsentra og indikatorer på makt. Deretter skulle bakgrunnen til det eventuelle maktsenteret oppspores. Der var utgangspunktet ulike mekanismer som kan være viktige i oppkomsten av makt. Den materielle/kulturelle og topografiske konteksten til Hus 1 ble betraktet i lys av disse.

Sammenligningen med maktsentrene belyste mange potensielle maktindikatorer innenfor lokal- og regionalområdet til Hus 1 på Missingen. Herfra finnes tegn etter tilstedeværelsen av mulige kultplasser, tingsteder, hall(er), våpengraver, bygdeborger og import. De mange indikasjoner på en mulig markering av makt i området, antydte at det var minst ett maktsenter i Råde. I tilfelle det var ett større senter, kan dette ha blitt styrt fra Missingen, da haller ofte knyttes til lederne i samfunnet. På den annen side kan det ha eksistert to separate maktsentra i Råde i eldre romertid. Det ene lå i vest og synliggjøres blant annet gjennom gravene på Løken og Haugsten. Det østlige bestod av hallen(e) på Missingen. Oppkomsten av disse kan skyldes flere forhold. Her har jeg gått gjennom mulige årsaker til fremveksten av maktsenteret på Missingen (kap.6.2.). En kan derimot ikke se bort fra at flere av de samme forholdene kan ha vært avgjørende også for det eventuelle vestlige maktsenteret.

Jeg konkluderte med at gode jordbruksforhold, og en fordelaktig beliggenhet med hensyn til ferdselslinjer og et bredt spekter av naturressurser, kan ha vært viktige og nødvendige forutsetninger (kap.6.2.4.). Et rikt jordbruk kan ha skapt et overskudd av mat, men også tid som man kunne anvende til alternative aktiviteter. En hadde dermed for eksempel tid til å tilegne seg makt. Enkeltindivers eller gruppers initiativ kan også ha spilt en rolle i oppkomsten til maktsenteret. De utløsende årsakene var trolig kontakten med menneskene på Store-Dal og Hunn, og den økende kjennskapen til romerne utover i romertiden. Kjennskapen til romernes lederideologi kan for eksempel ha medført en økt maktbase. Samtidig ble det lettere for flere å skape seg makt gjennom økte kontakter sydfra.

Dette kan ha skapt en større konkurranse om makten, og makt ble tydeligere i den materielle kulturen. Hus 1 og Hus 2 er kanskje resultatet av en slik utvikling.

Avslutningsvis kan det konstateres at tilstedeværelsen av Nordens lengste hus/hall, og den nordligste av Lübsow- gravene, vitner om at Søndre Østfold var et spesielt rikt område i eldre romertid. Fremtidige utgravninger kan og vil avdekke nye interessante funn og vil lede til nye tolkninger.

Litteraturliste

Andersson, Kent

- 1991 Skandinauiens guldfynd från romersk tid som indikatorer på politiska och/eller ekonomiska centra. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 213-231. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- 1995 *Romertida guldsmede i Norden III. Övriga smycken, teknisk analys och verkstadsgupper*. Aun 21. Uppsala.

Arnold, Jeanne E.

- 1995 Social inequality, marginalization, and economic process. I *Foundations of social inequality*, red. av T. Douglas Price og Gary M. Feinman, s. 87-103. Fundamental Issues in Archaeology. Plenum Press, New York.

Aston, Mick

- 1986 Post-Roman Central Places in Somerset. I *Central Places, Archaeology and History*, red av Eric Grant, s. 49-77. Dept. of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield, Sheffield.

Axboe, Morten

- 1994 Gudme and the Gold Bracteates. I *The Archaeology of Gudme and Lundeborg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 68-77. Arkæologiske studier, Vol 10. Akademisk forlag, København.

Bassøe, Hans, Knut W. Engebretsen og Søren N. Roer

- 1968 *Gårder og Slekt i Råde*. Råde Historielag, Råde.

Bell, Catherine

- 1997 *Ritual: Perspectives and Dimensions*. Oxford University Press, New York.

Blanton, Richard E.

- 1995 The cultural foundations of inequality in households. I *Foundations of social inequality*, red. av T. Douglas Price og Gary M. Feinman, s. 105-127. Fundamental Issues in Archaeology. Plenum Press, New York.

Bourdieu, Pierre

- 1995 *Distinksjonen. En sosiologisk kritikk av dømmekraften*. Pax Forlag, Oslo.
2001 *Masculine Domination*. Polity, Cambridge.

Bourdieu, Pierre og Jean-Claude Passeron

- 1977 *Reproduction in Education, Society and Culture*. SAGE studies in Social and Educational Change 5. SAGE Publications, London.

Brink, Stefan

- 1996 Political and Social Structures in Early Scandinavia. *TOR* 28: 235-281.
1999a Social order in the early Scandinavian landscape. I *Settlement and landscape: proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 423-438. Jutland Archaeological Society, Højbjerg.
1999b Nordens husabyar – unga eller gamla? I *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, red. av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 283-291. AmS- rapport 11B. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
2004 Mytologiska rum och eskatologiska föreställningar i det vikingatida Norden. I *Ordning mot kaos: Studier av nordisk förkristen kosmologi*, red. av A. Andrén, K. Jennbert og C. Raudvere, s. 291-316. Vägar till Midgård 4. Nordic Academic Press, Lund.

Bukkemoen, Grethe Bjørkan

- 2007 Alt har sin plass. Stedsidentitet og sosial diskurs på Jæren i elder jernalder. I *Sjøreiser og stedsidentitet: Jæren/Lista i bronsealder og eldre jernalder*, red. av Lotte Hedeager, s. 135-302. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 8. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Bårdseth, Gro Anita

- 2007a Prosjektet. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 1-5. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007b Målsetjing, Problemstillingar og avklaring av omgrep. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 7-10. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007c Kulturmiljø Råde. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 17-18. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008a Resultat og Måloppnåing. I *E6-prosjektet Østfold, Band 5, Evaluering – resultat*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 1-18. Varia 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2008b Kulturhistorisk syntese. I *E6-prosjektet Østfold, Band 5, Evaluering – resultat*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 79-104. Varia 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

Bårdseth, Gro Anita og Paula Utigard Sandvik

- 2007a Metode og dokumentasjonsrutiner. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red av Gro Anita Bårdseth, s. 11-15. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007b Grimstad østre. Ei gravrøys frå yngre bronsealder/eldre førromersk jernalder. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red av Gro Anita Bårdseth, s. 19-25. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007c Borge Vestre. Gardsbusetjing frå yngre bronsealder og førromersk jernalder. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red av Gro Anita Bårdseth, s. 57-121. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.
- 2007d Missingen, ein storgard frå romartid. I *E6-prosjektet Østfold, Band 1, Hus og gard langs E6 i Råde kommune*, red av Gro Anita Bårdseth, s. 123-189. Varia 65. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

Carnap-Bornheim, Claus von og Jørgen Ilkjær

- 1999 Import af romersk militærudstyr til Norge i yngre romertid. I *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, red. av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 135-148. AmS- rapport 11A. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Childe V. G.

- 1945 Directional changes in funerary practices during 50,000 years. *Man. The Journal of the Royal Anthropological Institute* 45:13-19.

Christaller, Walter

- 1966 [1933] *Central places in southern Germany*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.

Connolly, Peter og Hazel Dodge

- 1998 *Antikkens storbyer: livet i det gamle Athen og Roma*. Aschehoug, Oslo.

Danielsen, Anders

- 1970 *Pollen-Analytical Studies in Østfold*. Årbok for Universitetet i Bergen, Matematisk-naturvitenskapelige serie, 1969 Nr. 14. Norwegian Universities Press, Bergen.

Diinhoff, Søren

- 2005 En kritisk evaluering af fladeafdækning som utgravningsmetode. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk: maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, red. av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne-Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 67-73. AmS- Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Dørum, Knut og Per G. Norseng

- 2005 *Rådes historie 1000-1837: -vendt mot kontinentet*. Rådes eldste historie, Bind 2. Råde kommune, Råde.

Eggers, Hans Jürgen

- 1950 Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. *Praehistorische Zeitschrift* 34/35:58-107

- 1951 *Der Römische Import im freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburgisches Museum für Völkerkunde und Vorgeschichte, Hamburg.
- 1955 Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im Freien Germanien. I *Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseums Mainz* 2, red. av Hans Jürgen Eggers og Joachim Werner, s. 196-244. Verlag des RGZM, Mainz.

Eikrem, Kathrine (red.)

- 2008 Vedlegg 3. Katalog fra utgravninger utført av E6-prosjektet Østfold, i perioden 2003-2005. I *E6-prosjektet Østfold, Band 5, Evaluering – resultat*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 127-203. Varia 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

Ekholm, Kajsa

- 1972 *Power and Prestige. The Rise and Fall of the Kongo Kingdom*. Doktoravhandling, Uppsala Universitet. Skriv Service, Uppsala.
- 1977 External exchange and the transformation of Central African social systems. I *The Evolution of Social Systems*, red. av J. Friedman og M. J. Rowlands, s. 115-136. Duckworth, London

Enright, Michael J.

- 1996 *Lady with a mead cup: ritual, prophecy and lordship in the European warband from La Tène to the Viking Age*. Four Courts Press, Dublin.

Fabech, Charlotte

- 1994 Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. I *The Archaeology of Gudme and Lundeberg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 169-183. Arkæologiske studier, Vol 10. Akademisk forlag, København.
- 1998 Kult og samfunn i Yngre Jernalder. I *Centrala Platser. Centrala Frågor: samhällsstrukturen under Järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, red. av Lars Larsson og Birgitta Hårdh, s. 147-163. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 28. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- 1999a Centrality in sites and landscapes. I *Settlement and landscape: proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 455-473. Jutland Archaeological Society, Højbjerg.

1999b Fra offer til boplad – Tune i nyt perspektiv. I *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, red. av Ingrid Fuglestvedt, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 239-248. AmS- rapport 11A. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Fabech, Charlotte og Jytte Ringtved

1995 Magtens geografi i Sydsandinavien – om kulturlandskap, produksjon og bebyggelsesmønster. I *Produksjon og samfunn: om erhverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr.: beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden gjæstgiveri 7.-10. mai 1992*, red. av Heid Gjøstein Resi, s. 11-37. Varia 30. Universitetets oldsaksamling, Oslo.

Flach, Dieter

1989 Die Germanen des Tacitus in ihrem literaturgeschichtlichen Zusammenhang. I *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus. Teil 1: Bericht über die Kolloquien der Kommission für die Altertumskunde Nord- und Mitteleuropas im Jahr 1986*, red. av Herbert Jankuhn og Dieter Timpe, s. 27-59. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Fonnesbech-Sandberg, Eliza

1991a Centralmagt, Centre og Periferi i Danmarks Folkevandringstid. I *Sentrum – Periferi: Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid, Den 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim 28.8.-4.9.1989*, red. av Birgitta Wik, s. 233-247.

Gunneria 64. Vol. 1. Vitenskapsmuseet, Universitetet i Trondheim, Trondheim.

1991b Guldets funktion i ældre germansk jernalder. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 233-244. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus.

Friedman, J. og M. J. Rowlands

1977 Notes towards an epigenetic model of the evolution of "civilisation". I *The Evolution of Social Systems*, red. av J. Friedman og M. J. Rowlands, s. 201-276. Duckworth, London

Friis Johansen, Knud

- 1923 Hoby-Fundet. I *Nordiske Fortidsminder*. Andet Bind (1911-1935):119-165. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskap, København.

Fuglevik, Lars Morten

- 2007 Krigsbytteofringen Illerup A – en alternativ tolkningsramme. *Fornvännen* 102(4):225-237

Fuglevik, Lars Morten og Ingar M. Gundersen

- 2007 Skriftlige kilder i arkeologiske forklaringsmodeller: Tolkningsproblemer knyttet til bruk av romerske tekster i konstruksjonen av nordeuropeisk romertid. *Nicolay* 103:4-14.

Fyllingsnes, Frode

- 1999 Jordegods og samfunnsstruktur – Nordhordaland i yngre jernalder (eller historien om den forsvunne odelsbonden). I *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, red. av Ingrid Fuglestvedt, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 293-338. AmS- rapport 11B. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Gansum, Terje

- 2008 Hallene og stavkirkene – kultbygninger i en overgangstid. I *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, red. av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 199-213. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 10. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Gent, Henry og Clare Dean

- 1986 Catchment Analysis and Settlement Hierarchy: a Case Study from Pre-Roman Britain. I *Central Places, Archaeology and History*, red. av Eric Grant, s. 27-36. Dept. of Archaeology and Prehistory, University of Sheffield, Sheffield.

Gjærder, Per

- 1982 Om stavverk og lafteverk. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: Tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*, red. av Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder, s. 31-67. AmS- Skrifter 7. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Grimm, Oliver

- 2008 Angrep nordmenn Jylland rett etter 200 e.Kr.? Tolkninger av et dansk myroffersted. *Viking* LXXI:71-102.

Gustafson, Lil

- 2000 I Oluf Ryghs fotspor på Veien, Ringerike. I *Oluf Rygh: Rapport fra symposium på Stiklestad 13.-15. mai 1999*, red. av Berit Sandnes, Jørn Sandnes, Ola Stemshaug og Lars F. Stenvik, s. 95-119. NORNA-rapporter 70 B. NORNA- Förlaget, Uppsala.
- 2001 The longhouse at Veien: a Central Place in Eastern Norway dating from the Roman Iron age. I *From huts to houses – transformation of ancient societies proceedings of an international seminar organized by the Norwegian and Swedish Institutes in Rome, 21-24 September 1997*, red. av J. Rasmus Brandt og Lars Karlsson, s. 195-200. Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom, 4°, Nr. 56. Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia / Institutum Romanum Norvegiae, Nr. 13. Paul Åströms förl., Stockholm.
- 2004 Veien på Ringerike – en kultplass fra bronsealder og eldre jernalder i Øst-Norge. Ritualer og arkitektur som ideologiske uttrykk. I *Current Issues in Nordic Archaeology : proceedings of the 21st Conference of Nordic Archaeologists 6-9 September 2001, Akureyri Iceland*, red. av Garðar Guðmundsson, s. 141-145. Society of Icelandic Archaeologists, Reykjavík.
- 2005a Hvor gammelt er huset?: om datering av langhusene på Veien, Ringerike. I *Konstruksjonsspor og byggeskikk: maskinell flateavdekking - metodikk, tolkning og forvaltning*, red. av Mari Høgestøl, Lotte Selsing, Trond Løken, Arne-Johan Nærøy og Lisbeth Prøsch-Danielsen, s. 45-56. AmS- Varia 43. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.
- 2005b Offer i kokekgroper? Tenner i kokekgroper – spor etter kultpraksis? I *De gåtefulle kokekgroper*, red. av Lil Gustafson, Tom Heibreen og Jes Martens, s. 233-241. Varia 58. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

Hayden, Brian

- 1995 Pathways to Power. Principles for creating socioeconomic Inequalities. I *Foundations of social inequality*, red. av T. Douglas Price og Gary M. Feinman, s. 15-86. Fundamental Issues in Archaeology. Plenum Press, New York.

Hedeager, Lotte

- 1979a A Quantitative Analysis of Roman Imports in Europe North of the Limes (0-400 A.D), and the Question of Roman-Germanic Exchange. I *New Directions in Scandinavian Archaeology*, red. av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 191-216. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History, Vol. 1. National Museum of Denmark, Lyngby.
- 1979b Processes towards State Formation in Early Iron Age Denmark. I *New Directions in Scandinavian Archaeology*, red. av Kristian Kristiansen og Carsten Paludan-Müller, s. 217-223. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History, Vol. 1. National Museum of Denmark, Lyngby.
- 1988a Pengeøkonomi og prestisjeøkonomi i romersk jernalder. I *Fra stamme til Stat i Danmark 1: Jernalderens Stammesamfund*, red av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 117-122. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Aarhus Universitetsforlag, Århus
- 1988b *Danernes land. Fra ca. år 200 f.Kr. – ca. 700 e.Kr.* I Danmarkshistorie, Bind 2. Gyldendal og Politiken, København.
- 1990 *Danmarks Jernalder: mellem stamme og stat.* Doktorgradsavhandling, Aarhus Universitet. Aarhus Universitetsforlag, Århus.
- 1991 Gulddepoterne fra ældre germanertid – forsøg på en tolkning. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 203-213. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus
- 1992 Centerdannelse i et langtidsperspektiv. Danmarks jernalder. I *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400 – 1000 e.Kr., Åkerseminaret, Hamar 1990*, red. av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, s. 89-95. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr. 13. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

- 2001 Asgard Reconstructed? Gudme – A "Central Place" in the North. I *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, red. av Mayke De Jong, Frans Theuws og Carine van Rhijn, s. 467-507. The transformation of the Roman world, Vol. 6. Brill, Leiden.
- 2002 Scandinavian 'Central Places' in a Cosmological Setting. I *Central places in the Migration and Merovingian periods: papers from the 52nd Sachsensymposium, Lund, August 2001*, red. av Birgitta Hårdh and Lars Larsson, s. 3-18. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 39. Uppåkrastudier 6. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- 2004a Åsgård rekonstruert? I *Mellom himmel og jord: foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran, 31. januar-2. februar 2002*, red. av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 156-183. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 2. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.
- 2004b Dyr og andre mennesker – mennesker og andre dyr: dyreornamentikkens transcendental realitet. . I *Ordning mot kaos: Studier av nordisk førkristen kosmologi*, red. av A. Andrén, K. Jennbert og C. Raudvere, s. 219-252. Vägar till Midgård 4. Nordic Academic Press, Lund.
- 2005 Scandinavia. I *The New Cambridge Medieval History*, Vol. 1: c.500 - c.700, red. av Paul Foracre, s. 496-523. Cambridge University Press, Cambridge.

Hedeager, Lotte og Henrik Tvarnø

- 2001 *Tusen års europahistorie: romere, germanere og nordboere*. Pax Forlag, Oslo.

Helgesson, Bertil

- 1998 Vad är centralt? – fenomen och funktion; lokalisering och person. I *Centrala platser, centrala Frågor: samhällsstrukturen under Järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, red. av Lars Larsson og Birgitta Hårdh, s. 39-45. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 28. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm
- 2002 *Järnålderns Skåne: samhälle, centra och regioner*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Helms, Mary

- 1988 *Ulysses' Sail. An ethnographic Odyssey of Power, Knowledge, and Geographical Distance*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- 1993 *Craft and the Kingly Ideal. Art, trade and power*. University of Texas Press, Austin.

Herschend, Frands

- 1993 The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *TOR* 25:175-199.
- 2008 Tacitus' description of the life of the Germans compared to the houses they lived in. I *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, red. av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 57-66. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 10. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Hodder, Ian

- 1979 Economic and Social Stress and Material Culture Patterning. *American Antiquity* 44(3):446-454
- 1991 *Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge University press, Cambridge.
- 1999 *The archaeological process: an introduction*. Blackwell, Oxford.

Hol, Ragnar

- 2008 En kongelig norsk vikingflåte – en forlenget æra. *Viking* LXXI:147-152.

Holtedahl, Olaf

- 1968 *Hvordan landet vårt ble tid: en oversikt over Norges geologi*. Cappelens håndbøker. Cappelen, Oslo.

Hvass, Steen

- 1982 Huse fra romersk og germansk jernalder i Danmark. I *Vestnordisk byggeskikk gjennom to tusen år: Tradisjon og forandring fra romertid til det 19. århundre*, red. av Bjørn Myhre, Bjarne Stoklund og Per Gjærder, s. 130-145. AmS- Skrifter 7. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Härke, Heinrich

- 2001 Cemeteries as places of power. I *Topographies of Power in the Early Middle Ages*, red. av Mayke De Jong, Frans Theuws og Carine van Rhjin, s. 9-30. The transformation of the Roman world, Vol. 6. Brill, Leiden.

Høilund Nielsen, Karen

- 1997 From Society to Burial and from Burial to Society? – Some modern analogies. I *Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, red. av Claus Kjeld Jensen og Karen Høilund Nielsen, s. 103-110. Aarhus University Press, Århus.

Ilkjær, Jørgen

- 2003 Danske krigsbytteofringer. I *Sejrens Triumf: Norden i skyggen af det romerske imperium*, red. av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer Thomsen, s. 44-64. Nationalmuseet, København.

James, Simon

- 2005 Large-scale recruitment of auxiliaries from Free Germany? I *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies, held in Pécs, Hungary, September 2003*, red. av Z. Visy, s. 273-279. University of Pécs, Pécs, Hungary.

Jensen, Jørgen

- 2003 *Ældre jernalder 500 f.Kr.-400 e.Kr.* Danmarks Oldtid, Bind 3. Gyldendal, København.

Johansen, Øystein Kock

- 2002 *De første-.* Rådes eldste historie, Bind 1. Råde kommune, Råde.

Jørgensen, Lars

- 1992 The Warrior aristocracy of Gudme: The emergence of landed aristocracy in Late Iron Age Denmark? I *Produksjon og samfunn: om erhverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.Kr.: beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden gjæstgiveri 7.-10. mai 1992*, red. av Heid Gjølstein Resi, s. 205-225. Varia 30. Universitetets oldsaksamling, Oslo.
- 1994 The Find Material from the Settlement of Gudme II – Composition and Interpretation. I *The Archaeology of Gudme and Lundeberg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 53-63. Arkæologiske studier, Vol. 10. Akademisk forlag, København
- 1995 Stormandssæder og Skattefund i 3. – 12. Århundrede. *Fortid og Nutid* 2:83-110.

2002 Kongsgård - kultsted – marked. I *Plats och praxis: studier av nordisk förkristen ritual*, red. av Kristina Jennbert, Anders Andrén og Catharina Raudvere, s. 215-247. Vägar till Midgård 2. Nordic Academic Press, Lund.

Kaliff, Anders og Göran Tagesson

2005 Ett centralt område med flera centra? I *Liunga. Kaupinga: Kulturhistorie og arkeologi i Linköpingsbygden*, red. av Anders Kaliff og Göran Tagesson, s. 8-45. Arkeologiska undersökningar 60. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Kleiner, Diana E. E.

1992 *Roman Sculpture*. Yale publications in the history of art. Yale University Press, New Haven, Conn.

Komber, Jochen

1989 *Jernalderens gårdshus: en bygningsteknisk analyse*. AmS- Varia 18. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Kopytoff, Igor

1986 The cultural being of things. I *The social life of things. Commodities in cultural perspectives*, red. av Arjun Appadurai, s. 64-91. Cambridge University Press, Cambridge.

Korsnes, Olav, Heine Anderse og Thomas Brante (red.)

1997 *Sosiologisk leksikon*. Universitetsforlaget, Oslo.

Kristiansen, Kristian

1991 Magt som en historisk proces. I *Arkeologi och Makt: rapport från arkeologidagarna 15-17 januari 1990*, red av Lars Larsson og Ewa Ryberg, s. 41-44. Report Series, Nr. 40. Institute of Archaeology, University of Lund, Lund.

Kromann, Anne

- 1994 Gudme and Lundeborg – The Coins. I *The Archaeology of Gudme and Lundeborg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 64-67. Arkæologiske studier, Vol 10. Akademisk forlag, København.

Larsson, Lisa K.

- 2005 Begravas i föränderlighetens tid: Undersökta järnåldersgravar i Linköpingsbygden. I *Liunga. Kaupinga: kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*, red. av Anders Kaliff og Göran Tagesson, s. 66-109. Arkeologiska undersökningar 60. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Larsson, Thomas B.

- 1991 Maktstrukturer i sydiskandinavisk bronsålder: gravar og depåer från per II och III. I *Arkeologi och Makt: rapport från arkeologidagarna 15-17 januari 1990*, red av Lars Larsson og Ewa Ryberg, s. 21-40. Report Series, Nr. 40. Institute of Archaeology, University of Lund, Lund.

Lund, Allan A.

- 1993 *De etnografiske kilder til Nordens tidlige historie*. Aarhus University Press, Århus.

Lund Hansen, Ulla

- 1987 *Römischer Import im Norden: Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske fortidsminder. Serie B: in quarto, Bind 10. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab. København.
- 1988 Hovedproblemer i romersk og germansk jernalders kronologi i Skandinavien og på Kontinentet. I *Fra stamme til Stat i Danmark 1: Jernalderens Stammesamfund*, red av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 21-35. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Aarhus Universitetsforlag, Århus
- 1990 Langdistancehandel i romersk jernalder – fra gaveudveksling til aftalehandel. *Hikuin* 16:63-88.

- 1991 Himlingøje-undersøgelserne- Om baggrunden for Stevnsområdets rige gravfund i yngre romertid. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 85-108. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus
- 1995 Dansk resumé. I *Himlingøje - Seeland - Europa: ein Gräberfeld der jüngeren römischen Kaiserzeit auf Seeland, seine Bedeutung und internationalen Beziehungen*, red. av Ulla Lund Hansen, s. 451-469. Nordiske fortidsminder. Serie B: in quarto, Bind 13. Kongelige Nordiske Oldskriftselskab: København.
- 2003 Våpenofferfundene gennem 150 år – forskning og tolkninger. I *Sejrens Triumf: Norden i skyggen af det romerske imperium*, red. av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer Thomsen, s. 84-89. Nationalmuseet, København.

Lundmark, Hans

- 1984 A Method of Analyzing Hierarchical Organization in Settlement Patterns. I *Papers in Northern Archaeology*, red. av Evert Baudou, s. 11-22. Archaeology and Environment 2. Department of Archaeology, University of Umeå, Umeå.

Lundqvist, Lars

- 1998 Centralplatser och centralområden i Västsverige. I *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under Järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, red. av Lars Larsson, Birgitta Hårdh, s. 189-203. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 28. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Luttwak, Edward N

- 1976 The Grand Strategy of the Roman Empire. *From the First Century A.D. to the Third*. The John Hopkins University Press, Baltimore og London.

Løken, Pia Skipper

- 2002 *Hunn, Store-Dal, Opstad, Tune-Grålum: sporene etter rituell aktivitet knyttet til gravfelt i Østfolds jernalder*. Upublisert hovedoppgave i nordisk arkeologi, Universitetet i Oslo, Oslo.

- 2004 Rituellet landskap: Gravfeltene på Store-Dal og Hunn. I *Mellom himmel og jord: foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran, 31. januar-2. februar 2002*, red. av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 262-271. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 2. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.

Løken, Trond

- 1997 Det forhistoriske huset i Rogaland – belyst ved flateavdekkende utgravninger, Hus og tomt i Norden under förhistorisk tid. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 33:169-184.
- 2001 Oppkomsten av den germanske hallen – Hall og sal i eldre jernalder i Rogaland. *Viking* LXIV: 49-86.

Løken, Trond, Lars Pilø og Olle Hemdorff

- 1996 *Maskinell flateavdekking og utgravning av forhistoriske jordbruksboplasser. En metodisk innføring*. AmS- Varia 26. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger

Mann, Michael

- 1986 *A history of power from the beginning to A.D. 1760*. The sources of social power, Vol. 1. Cambridge University Press, Cambridge.

Martens, Jes

- 2008 A princely burial at Bøli, Østfold. The (re-)introduction of weapon burial rites in Iron Age Norway. I *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, red. av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 309-322. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 10. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Mauss, Marcel

- 1995 *Gaven. Utvekslingens form og årsak i arkaiske samfunn*. Cappelen upopulære skrifter, Ny rekke, Nr. 26. Cappelen akademisk forlag, Oslo.

Michaelsen, Karsten K.

- 1994 Iron Age Cemeteries and Settlement Structure in the Gudme-Lundeborg Area. I *The Archaeology of Gudme and Lundeborg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 48-52. Arkæologiske studier, Vol 10. Akademisk forlag, København.

Mitlid, Åke

- 2008 Krig og Vold i Eldre Jernalder. I *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, red. av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 475-483. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 10. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Montelius, Oscar

- 1895 Den nordiska jernalderens kronologi 1. *Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift* 9(2):155-214.

Myhre, Bjørn

- 1982 Settlements of Southwest Norway during the Roman and Migration Periods. *Offa* 39:197-215.
- 1987 Chieftain's graves and chiefdom territories in South Norway in the Migration Period. *Studien zur Sachsenforschung* 6:169-188.
- 1992 Borre – et merovingertidssenter i Norge. I *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400 – 1000 e.Kr., Åkerseminaret, Hamar 1990*, red. av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, s. 155-179. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr. 13. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.
- 1993 Rogaland forut for hafrsfjordslaget. I *Rikssamlingen og Harald Hårfagre: Historisk seminar, Karmøy 10. Og 11. Juni 1993*, red. av Marit S. Veia, s. 41-61. Karmøy kommune.

Müller, Sophus

- 1875 *En tidsadskillelse mellem fundene fra den ældre jernalder i Danmark*. Thieles Bogtrykkeri, København.

Norden, Eduard

- 1922 *Die Germanische Urgeschichten in Tacitus Germania*. Verlag von B. G. Teubner, Berlin.

Norr, Svante

- 1996 A Place for Proletarians? *Current Swedish Archaeology* 4:157-164.

Näsman, Ulf

- 1988 Analogislutning i nordisk jernalderaræologi. Et bidrag til utviklingen av en nordisk historisk etnografi. I *Fra stamme til Stat i Danmark 1: Jernalderens Stammesamfund*, red av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 123-140. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Aarhus Universitetsforlag, Århus
- 1990 Om fjærrhandel i Sydsckandnaviens yngre jærnnålder. Handel og glas under germansk jærnnålder och vikingatid. *Hikuin* 16:89-118.
- 1991 Det syvende århundrede – et mørkt tidsrum i ny belysning. I *Fra stamme til Stat i Danmark 2: Jernalderens Stammesamfund*, red av Peder Mortensen og Birgit M. Rasmussen, s. 165-178. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII. Aarhus Universitetsforlag, Århus

Næss, Jenny-Rita

- 1991 Om maskering av makt og ukjente (?) kulturbarrierer i nordisk arkeologi. I *Arkeologi och Makt: rapport från arkeologidagarna 15-17 januari 1990*, red av Lars Larsson og Ewa Ryberg, s. 135-148. Report Series, Nr. 40. Institute of Archaeology, University of Lund, Lund

Näsström, Britt Mari

- 2004 Vid gudarnas bord – heliga platser och offerplatser i fornsckaninavisk religion. I *Mellom himmel og jord: foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran, 31. januar-2. februar 2002*, red. av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 52-67. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 2. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.

Olsen, Magnus

- 1926 *Ættegård og helligdom: norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst.*
Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie A, Forelesninger, Nr. 9a.
Aschehoug, Oslo.

Oma, Kristin

- 2001 Hesten i jernalderen – i brytningspunktet mellom ”seige” strukturar og endring i den materielle kulturen. *Primitive tider* 4:37-49.
- 2004 Hesten og det heilage. I *Mellom himmel og jord: foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran, 31. januar-2. februar 2002*, red. av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 68-81. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 2. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.

Opedal, Arnfrid

- 2005 *Kongens død i et førstetlig rike: skipsgravritualer i Avaldsnes-området og aspekter ved konstituering av kongemakt og kongerike 700-950 e.Kr.* Acta humaniora, Unipubavhandling, Nr. 228. Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo. Unipub, Oslo.

Oskarson, Sverre

- 2001 *Historisk Atlas over Råde.* (ikke oppgitt noe forlag og sted).

Pauli Jensen, Xenia, Lars Jørgensen og Ulla Lund Hansen

- 2003 Den germanske hær. Krigere, soldater og officerer. I *Sejrens Triumf: Norden i skyggen af det romerske imperium*, red. av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer Thomsen, s. 310-328. Nationalmuseet, København.

Pedersen, Ellen Anne, Frans-Arne Stylegar og Per G. Norseng

- 2003 *Øst for Folden.* Østfolds historie Bind 1. Østfold Fylkeskommune, Sarpsborg.

Petersen, Jan

- 1916 *Gravplassen fra Store-Dal i Skjeberg.* Norske Oldfunn1. Universitetets Oldsakssamling, Kristiania.

Polanyi, Karl

- 1968 The Economy as Instituted Process. I *Economic Antropology: Readings in Theory and Analysis*, red. av Edward E. LeClair junior og Harold K. Schneider, s. 122-143. Holt, Rhinehart and Winston, New York.

Prestvold, Kristin

- 1999 Maktens ideologi og ideologiens makt. Konflikt og stabilitet, maktkamp og konsolidering belyst gjennom gravmaterialet fra Inntrøndelag i eldre jernalder. I *Et hus med mange rom: vennebok til Bjørn Myhre på 60-årsdagen*, red. av Ingrid Fuglestad, Terje Gansum og Arnfrid Opedal, s. 175-199. AmS- rapport 11A. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Ramqvist, Per

- 1991 Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkevandringstid. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 305-318. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus.

Resi, Heid Gjøstein

- 1986 *Gravplassen Hunn i Østfold*. Norske Oldfunn 12. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.
- 2008 Hunn i nyere forskning. I *Facets of Archaeology: Essays in Honour of Lotte Hedeager on her 60th Birthday*, red. av Konstantinos Chilidis, Julie Lund og Christopher Prescott, s. 291-307. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 10. Unipub Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.

Ringstad, Bjørn

- 1991 Sentrum i periferien – bygdeborger på nordvestlandet. I *Sentrum – Periferi: Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid, Den 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim 28.8.-4.9.1989*, red. av Birgitta Wik, s. 179-196. Gunneria 64, Vol. 1. Vitenskapsmuseet, Universitetet i Trondheim, Trondheim.

- 1992 Økonomiske og politiske sentra på Vestlandet ca. 400-1000 e.Kr. I *Økonomiske og politiske sentra i Norden ca 400 – 1000 e.Kr.*, Åkerseminaret, Hamar 1990, red. av Egil Mikkelsen og Jan Henning Larsen, s. 107-128. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke, Nr.13. Universitetets Oldsaksamling, Oslo.

Rygh, Oluf

- 1870 Indberetning om undersøgelser paa en gravplads fra den ældre jernalder paa Ringerike. *Aarsberetning for Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring* 26:96-133.
- 1897 *Smaalenenes Amt*. I Norske Gaardsnavne: Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision 1. Fabritius, Kristiania.

Rødstrud, Christian

- 2004 Gravfelt fra førromersk jernalder og overgangen til romertid. I *Mellom himmel og jord: foredrag fra et seminar om religionsarkeologi, Isegran, 31. januar-2. februar 2002*, red. av Lene Melheim, Lotte Hedeager og Kristin Oma, s. 274-290. Oslo Arkeologiske Serie, Vol. 2. Institutt for arkeologi, kunsthistorie og konservering, Universitetet i Oslo, Oslo.

Sandnes, Jørn

- 1997 Gards- og andre bustadnamn. I *Norsk stadnamnleksikon*, red. av Jørn Sandnes og Ola Stemhaug, s. 32-37. Det norske Samlaget, Oslo.

Sandnes, Jørn og Ola Stemhaug (red.)

- 1997 *Norsk stadnamnleksikon*. Det norske Samlaget, Oslo.

Schjelderup, Helge

- 2008 Langhus fra eldre romertid, Missingen. Forslag til rekonstruksjon. I *E6-prosjektet Østfold, Band 5, Evaluering – resultat*, red. av Gro Anita Bårdseth, s. 43-59. Varia 69. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo.

Schreiner, Johan Henrik

- 1996 *Antikkens Historie*. J. H. Schreiner, Historisk Institutt, Oslo.

Shanks, Michael og Christopher Tilley

- 1982 Ideology, symbolic power and ritual communication: a reinterpretation of Neolithic mortuary practices. I *Symbolic and structural archaeology*, red. av Ian Hodder, s. 129-154. New Directions in Archaeology. Cambridge University Press, Cambridge.

Skirbekk, Sigurd

- 1999 *Ideologi, myte og tro ved slutten av et århundre: sosiologisk kulturteori og funksjonsanalyse*. Tano Aschehoug, Oslo.

Skre, Dagfinn

- 1998 *Herredømmet: bosetning og besittelse på Romerike 200-1350 e.Kr.* Acta humaniora, Nr. 32. Universitetsforlaget, Oslo.
- 2001 The social Context of Settlement in Norway in the First Millenium AD & Comments. *Norwegian Archaeological Review* 34(1):1-34.

Slomann, Wenche

- 1959 *Sætrangfunnet: hjemlig tradisjon og fremmede innslag*. Norske Oldfunn 9. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.

Solberg, Bergljot

- 2003 *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen akademisk forlag, Oslo.

Steinsland, Gro

- 2000 *Den hellige kongen: om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax Forlag, Oslo.

Storgaard, Birger

- 2003 Kosmopolitiske aristokrater. I *Sejrens Triumf: Norden i skyggen af det romerske imperium*, red. av Lars Jørgensen, Birger Storgaard og Lone Gebauer Thomsen, s. 106-125. Nationalmuseet, København.

Söderberg, Bengt

- 2003 Integrating Power: Some Aspect of a Magnate's Farm and Presumed Central Place in Järrestad, South-East Scania. . I *Centrality and Regionality: The social structure of southern Sweden during the Iron Age*, red. av Lars Larsson og Birgitta Hårdh, s. 283-310. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 40. Uppåkrastudier 7. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Sørensen, Palle Østergaard

- 1994 Gudmehallerne. Kongeligt byggeri fra jernalderen. *Nationalmuseets arbejdsmark* 1994:25-39

Sørensen, R

- 1999 ¹⁴C datert og dendrokronologisk kaibrent strandforskyvningskurve for Søndre Østfold, Sørøst-Norge. *Museumslandskap. Artikkelsamling til Kerstin Griffin på 60-års dagen, Bind A*, red. av L. Selsing og G. Lillehammer, s. 227-242. AmS-Rapport 12 A. Arkeologisk museum i Stavanger, Stavanger.

Thomasson, Joakim

- 1998 Dominus Terrae Scania. Om den omvandrande byn och maktens territorialisering. I *Centrala platser, centrala frågor: samhällsstrukturen under Järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, red. av Lars Larsson, Birgitta Hårdh, s. 73-94. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 28. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Thomsen, Per O.

- 1989 Havn og handelsplads fra 3. og 4. årh. ved Lundeberg på Sydøstfyn. I *Skattefund og bebyggelse i Gudme- området på Fyn: beretning fra det 2. Gudme-symposium, København den 6. marts 1987*, red. av Peter Vang Petersen, s. 36-47. Skrifter 37. Historisk Institut, Odense universitet, Odense.
- 1991 Lundeberg – en handelsplads gennem 600 år. I *Samfundsorganisation og regional variation: Norden i romersk jernalder og folkevandringstid: beretning fra 1. nordiske jernaldersymposium på Sandbjerg Slot 11-15 april 1989*, red. av Charlotte Fabech og Jytte Ringtved, s. 25-31. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII. Aarhus Universitetsforlag, Århus.

Thrane, Henrik

1987 Das Gudmeproblem und die Gudme-untersuchungen. *Frühmittelalterliche Studien* 21:36.

1993 *Guld, Guder og godtfolk: et magtcentrum fra jernalderen ved Gudme og Lundeborg*. Nationalmuseet, København.

1998 Overvejelser af kultinnholdet i Gudmes bebyggelse. I *Centrala platser, centrala frågor : samhällsstrukturen under Järnåldern: en vänbok till Berta Stjernquist*, red. av Lars Larsson, Birgitta Hårdh, s. 249-261. Acta archaeologica Lundensia, Series in 8°, Nr. 28. Uppåkrastudier 1. Almqvist & Wiksell, Stockholm.

Vang Petersen, Peter

1994 Excavations at Sites of Treasure Trove Finds at Gudme. I *The Archaeology of Gudme and Lundeborg: papers presented at a conference at Svendborg, October 1991*, red. av P.O. Nielsen, K. Randsborg og H. Thrane, s. 30-40. Arkæologiske studier, Vol 10. Akademisk forlag, København.

Warmind, Morten

2004 Warmind, Morten: "...á þeim meið, er mangi veit, hvers hann af rótom renn". I *Ordning mot kaos: Studier av nordisk förkristen kosmologi*, red. av A. Andrèn, K. Jennbert og C. Raudvere, s. 135-144. Vagar till Midgård 4. Nordic Academic Press, Lund.

Wason, Paul K.

1994 *The archaeology of rank*. New studies in archaeology 33. Cambridge University Press, Cambridge.

Weber, Max

2000 [1921, 1922] *Makt og byråkrati. Essays om politikk og klasse, samfunnsforskning og verdier*. Utvalg av tekster ved Egil Fivelstad. Fakkell. Gyldendal, Oslo.

Weiner, Anette

1992 *Inalienable Possessions. The Paradox of Keeping-While-Giving*. University of California Press, Los Angeles.

Width, Trygve

- 1997 *Cornelius Tacitus' Agricola og Germania*. Thorleif Dahls Kulturbibliotek. Aschehoug, Oslo.

Zachrisson, Torun

- 2003 De osynliggjorda- Om trälar i arkeologisk forskning. I *Trälar: ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid*, red. av Thomas Lindkvist og Janken Myrdal, s. 88-102. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 17. Kungl. skogs- och lantbruksakademien och Nordiska museets förl., Stockholm.

Østerberg, Dag

- 1995 Innledning. I *Distinksjonen*, av Pierre Bourdieu, s. 11-30. Pax Forlag, Oslo.
- 2003 *Sosiologiens nøkkelbegreper*. Cappelen, Oslo.

Østmo, Einar

- 1978 Fresteåsen og andre bygdeborger i Vestfold. Betraktninger omkring en utgravning og et utbredelseskart. *Viking* XLI:94-117.
- 1991 *Gård og boplass i østnorsk oldtid og middelalder: aktuelle oppgaver for forskning og forvaltning*. Varia 22. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.

Primærkilder

Der Periplus des Erythräischen Meeres von einem unbekannten

- 1883 Oversatt av B. Fabricius. Verlag von Veit & Comp, Leipzig.

Cornelius Tacitus

- 1988 *Årbøkene (Annales)*. Oversatt til norsk av Henning Mørland. Thorleif Dahls Kulturbibliotek, Aschehoug, Oslo.
- 1997 *Agricola og Germania*. Oversatt til norsk av Trygve Width. Thorleif Dahls Kulturbibliotek, Aschehoug, Oslo.

Petronius Arbiter

- 1971 *Trimalchios middag*. Oversatt til norsk av Trygve Sparre. Thorleif Dahls Kulturbibliotek, Aschehoug, Oslo.